

Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes

Tiina Kirss

Ülevaade. Käesolevas artiklis analüüsitakse Esimese maailmasõja järgi eesti soost sõdurite päevikutes ning pikemates proosamälestustes. Vähese haridusega soldatite (nt Jaan Silla 1883–1966 ja August Piiperi, 1888–?) kõnekad mälestustekstid osutavad paradoksaalsusele, et „lihtsad“ inimesed, kelle haridus piirdus kolme või nelja talve vallakooliga, võisid sõja olukorras kirjutada pikalt ning regulaarselt. Alamväelaste päevikutes esineb metafoorsed keelt, mille toel uued sõjatehnikad (tsepeliin, kahurid, õhusõda) seostatakse talupoja rahuaegse elumaailmaga. Väikese inimese osalemist „Suures Europa sõjas“ (Jaan Sild) teadvustati enneolematute olukordade kogemise ning geograafiliselt kaugete paikadeni jõudmisena. Emakeeles kirjutamine olukorras, kus mobiliseeritud eesti sõdurid hajutati Vene sõjaväes võimalikult laiali, on tähendusrikas: oli vajalik kuulda kasvõi oma häält, et tunda end keeleliselt ja kultuuriliselt kodusemana. Sõjas apteekrina teeninud Oskar Lutsu Esimese maailmasõja mälestuste viies alaosas on lisaks ladusale pajatusele ka oma annus irooniat ja groteski. Seevastu Lutsu sõjapäevik on napisõnaline, katkendlik ning väheütlev: raske oleks argumenteerida, et see on mälestuste suhtes toitev allikas ehk sündmuste järjestamisel mälutoeks. Eesti alamväelaste autobiograafilise kirjutuse analüüsimine tasakaalustab seni valdavalt ohvitseride-keskset Esimese maailmasõja pärimust (Susi, Laretei, Hinnom jt). See pärimus ladestus mitmete mäletatavate sündmuste jälgede alla: Vene revolutsioon, Eesti iseseisvumine ja Vabadussõda. Tinglikult on artiklis käsitletud maskuliinsuse kuvandit, tunnete ja valu vahendamist soldatite mälestustes, kelle jaoks haavataasaamine oli pääsemine hullemast saatusest, ning kes

suutsid sõjajärgses olukorras oma isiklikku elu jätkata ning oma pärimust mäluasutustele edasi anda.

Võtmesõnad: autobiograafiline mälu, päevikud, alamväelased, tsaariarmee, maskuliinsus, kultuuriline mälu

Suvistepühi viimane püha. Dejouris hospitalis, Wacheri haigemajas. Tuppä kõlavad soldatite lauluhääled. Kasarmud on siin lähedal. Suuretükid üles seatud, kolme ja kuue-tollilised. Soldatid õpivad neid tundma. Käisin vaatamas. Soldatid seletasid mulle, et nendest 3-tollilistest 6 versta peale lasta võib. Soldatite laulu kuuleb nüüd alati. Igal hommikul harjutavad nad siin kasarmute ees. Õhtupoolel kõlavad laulud. Kuidas lõikavad nad südamesse. 10. skp kuulutas Italia Austriale sõda. Eile sai see teade Tallinnas teada. Täna lainetab kõik. Pärts rahu ja rahulolemisega võtsin selle teate vastu. Nad on meiega. Headus ja õigus peab ilmas võitma. (A. Langimets, avaldamata sõjapäevik, 12. oktoobril 1915).

1915. aasta oktoobrikuu esimesel kahel nädalal luges Langimets, kodanikunimega Aadu Lüüs (1878–1967), Tolstoi romaani „Sõda ja rahu“. Ta märgib oma päevikusse,¹ millal ta lugemist alustas ja lõpetas, ning ka seda, et otsustas selle raamatu endale muretseda Tartus 24. oktoobril (Langimets 1917: 38). Lüüs oli lõpetanud Tartu Ülikoolis meditsiini eriala ja praktiseeris 1911. aastast alates Tallinnas lastearstina. Tema monograafia imikute täiendavast söötmisest oli peatselt ilmumas. Suure ilmasõja alguses nõudis sõjaväevalitsus, et tsivilistist spetsialist dr. med. Lüüs täidaks lisaülesandeid Tallinna

¹ Tartu Ülikooli pediaatriaprofessori Aadu Lüüsi päevaraamatud on säilinud aastatest 1903–1943, kuid ilmselt pidas ta päevikut veel kauemgi. Päeviku sissekirjutused on enamasti väiksema formaadiga kaustikuis ja kannavad mitmesuguseid pealkirju, nt „Polguarsti päevaraamat“, „Eluradadelt“, ka „Päevaraamat“ jm. Ajuti on päeviku autor varjanud end Langimetsa varjunime taha.

sõjaväehaigla nina-kõrva-kurgu osakonnas. Oma päevikusse märgib ta, et lisatöökoormus ei olnud liiga suur; raskem – ilmselt eetilises plaanis – oli sunduslik osavõtt sõjaväe arstlikust komisjonist, kus tehti otsuseid mobiliseeritute tervisliku seisundi, st edasise saatuse kohta. Töökohustustele lisandus hoolitsemine ambulatoorsete patsientide eest Suurtüki uulitsa garnisonis, mis asus vastu Tallinna müüre. Jõulude eel 1915. aastal muretses Lüüsi rindele saatmise pärast, kuna kaks kolleegi olid äsja teele saadetud. Lüüsi enda sõjatee algas alles 28. märtsil 1917, mil ta määrati Riist 25 versta eemal asuva 175. Badurinski rügemendi peaarstiks. Anti aega ettevalmistuste tegemiseks, kuid ta meeleolu oli rusutud, eriti nähes kolleege enda ümber, kellel tutvuste kaudu oli õnnestunud paigale jääda. Tallinnast Riiga tuli sõita üle Petrogradi, kus 21. aprillil 1917 oli näha äsja toimunud revolutsiooni märke.² Olles muretsenud ohvitseride ühisusest hädavajaliku varustuse – välivoodi, sumadani, ning metallist toidunõud (mille täpsed hinnad ta oma päevikusse märgib), reisis Lüüsi edasi oma ametipostile Daugava äärde. Kohale jõudes oli tema otseses ümbruses esialgu vaikne, isegi igav: need olid päevikupidamiseks ideaalsed tingimused.

4. aprillil 1915 kutsutakse 21. aastane Aleksander Toots (1894–1981) Tartusse mobilisatsioonikomisjoni ette. Tema kaksikvend Johannes oli juba mobiliseeritud sama aasta veebruaris. 1915. aasta augustis saab Aleksander kirja kodustelt, milles teatatakse kurba

² Lüüsil on harjumus oma päevikus lühidalt refereerida ajaleheteateid, eriti sõjauudiseid. Samas ei saa lugeja kindel olla, kas need passused on hiljem (näiteks ümber kirjutamisel) juurde lisatud. Näiteks märkus Riia 21. aprilli 1917 sissekandes, mis võib olla kas kuulujutt või „ajalehejutt“: „Peterburis on esimesel mail (välismaa aja järgi, meil 18. aprillil) ka ulakusi ette tulnud: üks kindral tapetud, üks mõisnik kinni pandud ja manifestide hulka pomme pillutud.“ (Langimets 1917: 95) Lüüsi kokkuvõtte oma läbisõidust Petrogradist jääb siiski pinnapealseks: tundub, et ta ei kaldunud oma rajalt kõrvale ega uudistanud ümbrust.

uudist venna langemisest idarindel Varssavi lähistel 2. augustil. Oma mälestusi vanaduspõlves kirja pannes märgib Toots, et tema sõjatee algas väljaõppega Krasnoe Selos, kus distsipliin oli lodev. Koos kolme sõbraga haarasid nad võimalusest ning söitsid kümneks päevaks koju, kuid olid piisavalt arukad, et oma üksuse juurde tagasi minna enne nende kadumise avastamist ja desertöörideks kuulutamist. Pärast väljaõpet saadeti Tootsi üksus, 431. Salatsi jalaväediviisi Tihvini polgu 8. rood, teele rinde suunas. Suvepäevad – ajal kui läänerindel olid Verduni lahingud täies hoos – veetis üksus Heinastes (Ainažis), st Riia rinde kaugeimas mereäärses lõigus kaitsekraave ning laskepesasid kaevates. Aleksander Tootsi üksuse saatmine Galiitsia rindele tuli alles aasta hiljem (Toots 2007: 38).³ Aleksander Tootsil oli kolme talve jagu põhiharidust külakoolist. Sõjale eelnenud nelja aasta vältel (17–21 aasta vanuseni) oli ta töötanud talusulasena. Teda ei olnud veel kutsutud aega teenima, kuid sõja alguses tühistati rahuaja relemendid: mehi mobiliseeriti nii ajateenijate kui ka tagavaraväelaste ja maakaitseväelaste hulgast (Tannberg 2011: 196–197). Rindel oli Toots oma päeviku järgi „üks kuu vähem kui kolm aastat“. Selles ajavahemikus oli ta saanud šrapnellahaava, paranenud ja tagasi rindele saadetud. Koju jõudis ta alles 8. märtsil 1918 (Toots 2007: 95).

³ „Mind määrati varsti ka marssevoise ja saadeti kohe minema aga selle vahega, et meie ei läinud otse sõjaliinile lahingusse. Mind saadeti 18. diviisi see asus Riia lahe ja ranniku kaitsel, Pärnust kuni Salatsini. Meie rood saadeti Heinaste (Ainaži) alevikku ja seal jagati uuesti, osa jäi Heinastesse. Mind määrati Salatsi 431. jalaväediviisi Tihvini polgu 8. roodu. Nii läks aasta, enne kui lahingusse jõudsin. Salatsis olles polnud elul viga. Käisime mere ääres kaevikuid ja kaitsekraave kaevamas. Vahetevahel oli õppusi ka või kolasime niisama ringi.“ (Toots 2007: 38) Siinjuures on huvitav märkida, et ilmselt liikusid kõnekeelsed (ehk „vigased“) kohanimed eestikeelsete sõdurite hulgas. Salatsi tähendab läti keeli Salacgrīva. Tihvin (soome keeles Tihvinä) on linn Venemaa Leningradi oblastis 216 km Peterburist idas. Ei ole selge, miks polgu nimeks pandi Tihvini, küll aga on usaldusväärsem kohamääratlus Salatsi (Salacgrīva).

Avinurmes elav Jaan Sild (1883–1966) mobiliseeriti kohe sõja alguses, 1914. aasta juulikuus 95. Krasnojarski polgu 4. roodu alamväelaseks.⁴ Kuigi ta seda oma sõjapäevikus vaid ühe korra mainib, oli ta sõtta minnes perekonnainimene, kellel oli naine ja kaks last. Tema sõjapäevik, millele ta pani pealkirjaks „Sõjamehe Päewa raamat – 1914 ja 1915 aastal – „Suur Europa Sõda““, ja mille ta palus oma vennal, Mihkel Sillal puhtalt ümber kirjutada ning seejärel Eesti Rahva Muuseumile anda, on üks paljudest seni avaldamata eesti meeste Esimese maailmasõja mälestustekstidest, mis ei ole veel ületanud kultuuriajaloo künnist (Hinrikus 2014: 1125). Alamväelane Jaan Sild osales sõjategevuses vaid sõja esimesel aastal, 1914. aasta juuli viimastest päevadest detsembrini Saksa-Poola piiril.

Oma päritolult olid Aadu Lüüs, Aleksander Toots ning Jaan Sild Lõuna-Eesti maapoisid, kes osalesid Esimeses maailmasõjas Vene tsaariarmees. Ajaloolased hindavad tsaariarmeesse mobiliseeritud eestlaste arvuks umbes 100 000, kelle hulgast 10 000 langes või jäi kadunuks (Tannberg 2014:10, Tannberg 2011: 189).⁵ Juba esimesel sõja-aastal (1914) mobiliseeriti Eestimaa ja Liivimaa kubermangudest kokku 35.500 meest, st 7% meessoost elanikkonnast (Tannberg 2011: 192). Lüüsi, Tootsi ja Silla sõjateed kujunesid küllaltki erinevaks. Peale talupoegliku päritolu ning Suures sõjas osalemise ei see neid kolme eesti meest miski. Nende kõrvutamise põhjuseks käesolevas artiklis on vaid see, et kõik kolm meenutasid Esimest ilma sõda kirjalikult, erinevat laadi eluloolistes ehk autobiograafilistes

⁴ Tõnu Tannberg osutab Vene tsaari mobilisatsioonikorraldusele 17. juulist 1914, mille tagajärjel saadeti välja mobilisatsioonitegrammid. Esimeseks mobilisatsioonipäevaks määrati 18. juuli 1914 (Tannberg 2015b: 17). Jaan Silla päevikus on esimene sissekanne dateeritud 18. juulil 1914.

⁵ Oma sissejuhatuses päevikute, kirjade ja mälestuste kogule hindab Tõnu Tannberg Esimeses maailmasõjas osalenud eesti meeste arvuks umbes 80 000 (vt Tannberg 2015b: 20).

tekstides.⁶ Nende kolme mehe saatuse hargnemine võib analüüsi otstarbeks isegi olla eelis.

Eesti meeste osalemine Esimeses Maailmasõjas tähendas püüdeid arukalt ning ennetavalt kasutada valikuvõimalusi, kuid paljudel juhtudel ka kompleksset kultuurišokki. Lootuses parematele väljavaadetele tulevikus, ka kujuteldavas sõjas, astus Heinrich Laretei (1892–1973) juba 1913. aasta suvel vabatahtlikult sõjaväkke, temagi sattus sõjakeerisesse lipnikuna, kuigi sõjakool ja ettevalmistus oli tema puhul pikem ja tõhusam (vt Laretei 1970). Kaukaasia eestlane Arnold Susi (1896–1968) mobiliseeriti 20. märtsil 1916 esimese üliõpilaste üleskutsega. Ta oli saanud vaid pool aastat õppida Petrogradi Ajaloo- ja filoloogia instituudis ja andis vabatahtlikult avalduse inseneriväe lipnikukooli astumiseks, kuna „jalaväelipniku elu rindel (pidavat) kestma keskmiselt vaid kaks nädalat“ (Susi 2009: 70–71).⁷ Nii Laretei kui ka Susi said väljaõppe erinevatel aastatel ja

⁶ Ka nende meeste edasised saatused olid erinevad, osalt peegeldasid need kogu eesti rahva saatust Teises maailmasõjas. Aadu Lüüs põgenes koos perega septembris 1944 Rootsi, kus ta 1967 suri. Lüüs kandis ise hoolt oma päeviku säilimise eest: ta andis selle enne põgenemist 1944. aasta sügisel A. Langimetsa varjunime all puhtalt ümber kirjutatult hoiule Eesti Kirjandusmuuseumisse. Aleksander Toots arreteeriti oma talus Igavere lähedal 23. novembril 1944 ja saadeti Siberisse. Sealt tuli ta tagasi 1956. aasta tagasitulijate lainega ning suri 1981. Jaan Sild, kes 1914. aasta lõpus jalahaavaga haiglasse võeti, pääses koju juba 1915. aasta alguses. Tema edasisest elust teateid ei ole, peale hiljem sündinud laste sünniaastate (vt Hinrikus 2014: 1125). Tootsi ja Silla päevikud jõudsid arhiivi ja muuseumi perekonnaliikmete vahendusel. Nii artiklis hiljem mainitud August Piiper kui ka Jaan Sild on teadlikud mäluasutuste võimalikust huvist nende päevaraamatute vastu. Piiper korraldab isegi Eesti Rahva Muuseumi tarvis korjanduse, mille tulu on 47 rubla; Sild saadab oma päevaraamatu, mille on ümber kirjutanud tema rahvaluulekogumistest teadlik vend, Eesti Rahva Muuseumile.

⁷ Üldisemat tausta üliõpilaste mobiliseerimisele seletab Susi järgnevalt: „Ja nii juhtuski, et vähem kui aastaga oli Vene korraline sõjavägi läbi. Ridade täiendamiseks kutsuti sõjateenistusse üks aastakäik teise järel. Juba 1916.

erinevates tingimustes ohvitseride koolis Peterhofis. Mõlemad olid Petrogradis olles Vene revolutsiooni tuleku lähedased tunnistajad⁸ ning saadeti hiljem Galiitsia rindele. Selle aja peale oli pikalt kestnud sõda juba oma nägu muutnud ning revolutsioonist tingitud anarhia tegi elu idarindel palju keerulisemaks.

Sõjas osalenud eestlaste kirjutistes väljenduvaid vaatepunkte mõjutas nende vanus sõja ajal, nende sõja-eelne sotsiaalne staatus, amet või elukutse, samuti nende koht sõjaväelises hierarhias: lihtsõdurite, nagu ka haritud noormeestest kiiresti koolitatud lipnike koht oli rindel, silmitsi vägagi tõenäolise surmaga. Kroonu teenistusse määratud spetsialisti, näiteks arsti, loomaarsti, velskri või farmatseudi peamiseks tegutsemiskohaks võis jääda tagala.

Kahtlemata on Tõnu Tannbergi koostatud ligi 1000 leheküljeline kogumik, mis koosneb eestlaste kirjadest, mälestustest, päevikutest ja memuaaridest (vt Tannberg 2015a) verbaalne monument, mis sümboolselt tasakaalustab seniseid peamiselt sõjaajaloolisi käsitlusi eestlaste osalusest Esimeses maailmasõjas. Samuti on see teos tänuväärset praktiline, nihutades mitmed pikemad tekstid arhiivihämarusest uurijatele lähemale ning oma marginaalsest staatusest välja. Esimese maailmasõja sajas aastapäev on mõjutanud ka Eesti ajalookirjutust ja avalikku meenutamist. Võiks isegi väita, et Esimese maailmasõja meenutamine Eestis on jõudnud kõige intensiivsemasse faasi peale 1930. aastate lõppu – võiks isegi öelda, et

aasta lõpul olid 42-aastased püssi all. Kuid suure sõduriarvu kokkukutsumine ei olnud veel probleemi lahendus. See mass vajab juhtkonda ja ohvitseri, ent nende read olid jäänud eriti hõredaks... Riigis oli aga mõnesajatuhandeline seni puutumata reserv noori haritud poisse, keda sai kasutada sõjaväe noorema juhtkonna loomiseks – nimelt üliõpilaskond, mis seni ei kuulunud mobilisatsiooni alla. Tal polnud küll sõjalisi kogemusi, aga tema hariduslik tase pidi selle puuduse kuhjaga korvama – Venemaal elas veel analfabeedi usk kõrgemasse haridusse.“ (Susi 2009: 72–73)

⁸ See huvitav aspekt väärib eraldi pikemat käsitlust ja jääb käesolevast analüüsist välja.

veelgi dünaamilisemasse ajajärku. Lisaks uutele allikaväljaannetele on tervitatav hiljutiste ingliskeelsete Esimese maailmasõja käsitluste eestinduste ilmumine (vt Peter Englund'i meenutuskildudele rajatud kroonikat „Sõja valu ja ilu“, 2011; Christopher Clark'i sõja alguskuudele keskenduvat „Uneskõndijad“, 2015).

Millist informatsiooni sisaldavad Esimesest maailmasõjast osa võtnud eesti meeste kirja pandud elulood, mälestused, päevikud ning kirjad? Mis on nende üksikisikute kirjutatud mälestustekstide kultuurilooline väärtus? Mis olid nende aegade ja sündmuste mäletamise ja kirjapanemise tingimused ning mis kirjapanemist ajendas? Mida peeti mäletamisväärseks, eriti arhiividele ning teistele mäluasutustele jäädvustamiseks? Kuidas sündmuste vahetus läheduses kirjapandud või retrospektiivsed mälestuskirjutised häälestuvad võimaliku lugejaskonnaga, s.t kelle jaoks ehk kellele need on kirjutatud? Milline võiks olla nende tähtsus nüüdisajal, mil tähistatakse järk-järgult ja aastate kaupa Esimese maailmasõja sajandat aastapäeva (2014. aastast kuni 2018. aastani)?

Oma artiklis lähtun tekstidest, mille autoriteks on eesti lihtsõdurid või spetsialistid (apteekrid, arstid), keskendudes päevikutele ning proosas kirjutatud mälestustele. Kuna kirjade kommunikatiivne situatsioon on teistest autobiograafilistest vormidest erinev ning selle analüüsimiseks on vaja teisi meetodeid, jäävad kirjavahetused käsitlusest välja. Mõned päevikud, kirjavahetused ning mälestused Tannbergi raamatus on näited lihtsa, väheharitud inimese kirjakunstist, seetõttu on neil esmane kultuurilooline tähtsus. Mõnda teksti lugedes leiame näiteid detailirohketest, värvikatest kirjeldustest, mõnes teises võimalusi jälgida jutustamisviise, mis on – ehk küll mitte täienisti – üle kandunud suulisest kultuurist kirjakultuuri. Eriti huvitava uurimisprobleemi pakuvad nende autorite (vt nt Pii-per, Luhakooder) tekstid, kelle jaoks kirjutamine muutus sõja ajal „krooniliseks“, kes kirjutasid tihti ning palju. Kas üksindustundest,

koduigatsusest või vajadusest kaootilist olukorda hoomata, muutus kirjutamine autoritele harjumuseks ning omamoodi ellujäämisstrateegiaks. Kuigi kirjavahetusi reguleeris sõjaväeline tsensuur ja Vene sõjaväes oli päevikupidamine keelatud, isegi karistatav, pidasid paljud mehed taskuraamatut või märkmikku, kuhu nad lühidalt märkisid juhtumeid ja olukordi, kasvõi igaks juhuks, kirjapandut liigendamata ja dateerimata. Kirjutamisharjumust ja päevikupidamist vaimse toimetuleku ja hilisema mäletamise teenistuses käsitlen allpool kahe alamväelase päeviku põhjal, uurides olustiku-ning sõjatehnika kirjeldusi. Eraldi alaosas võrdlen Oskar Lutsu 1930. aastatel avaldatud sõjamälestusi tagalaelust ja tema lühisõnalist sõjapäevikut. Tõlgenduslikult avaramaid raame pakub maskuliinsuse teemadekobar ning Esimese maailmasõja kajastumine memuaristikas ja ilukirjanduses nii Euroopa kui Eesti kultuuriloos.

Mäletamise ja kirjutamise vahel: teoreetilisi lähenemisi

Mälestustekste võib käsitleda eelkõige ego-dokumentidena⁹, ehk neile võib läheneda kui sotsiaalse mäletamise nähtustele. Ego-dokumentide poolt räägib Samuel Hynes, kes väidab, et individuaalne rakurss memuaristikale on ainuvõimalik: „mäletada“ saab ainult indiviid, kuna üksikisiku jutustusele saab omistada „hääle“; „mälestada“ (*to commemorate*) saab aga üksnes ühiskond, avalike tähistajate ning märkide – monumentide ja surnuaedade – kaudu (Hynes 1999: 205–206). Maurice Halbwachs on väitnud, et meenutamine (seega ka individuaalne mäletamine) on möödapääsmatult sotsiaalne protsess, ehk see on 'sotsiaalselt raamistatud' (vt Halbwachs 1992:

⁹ Mõiste ego-dokument pärineb Pierre Nora'lt raamatust *Essais d'ego-histoire* (1973) ning tema suurteosest *Lieux de mémoire* (1984–1992). Sama mõiste omistatakse ka hollandi autobiograafiauurijale Jacques Presserile (vt Dekker 2002).

46–47). Jay Winter ja Emmanuel Sivan arendavad edasi Halbwachsi mõtet mäletamise raamistusest: „Kui inimesed tulevad kokku selleks, et meenutada, astuvad nad piirkonda (*domain*), mis on teispool isiklikku mäletamist.“ (Winter, Sivan 1999: 6) Isegi kui selle väitega nõustume, ei pruugi me olla päri Halbwachsi „kollektiivse mälu“ mõistega ega selle mitmesuguste definitsioonidega (vt Katago 2015: 14). Pierre Sorlin rõhutab natuke erinevas sõnastuses, et mäletamise isiklikud ja sotsiaalsed aspektid on dünaamiliselt seotud ning kujundavad vastastikku seda retrospektiivset tähenduse loomist, mida nimetatakse mäluks (*memory*). „Mälu on läbirääkimise protsess (*process of negotiation*) indiviidide ja nende gruppide vahel, kuhu nad kuuluvad. Isiklike mälestusi ‘uurida’ on peaaegu lootusetu, isegi siis, kui inimesed on kirjutanud memuaare, kuna kõiki meenutusi (*remembrances*) kujundab kompleksne kogum andmeid ja ideid, sealhulgas kuulujutud, koolitunnid, mälestussambad ja meedia. Ükski meenutuse vorm ei ole monoliitselt paigale monteeritud ega usuta seda kõikjal. Kõik need vormid paigutatakse jätkuvalt ringi, sageli võistlevate allikate surve all. Kuna meenutused luuaksegi selliste rüsinate (*struggles*) kaudu, on neid võimalik alati küsimuse alla seada.“ (Sorlin 1999: 105) Tekstide poolt vahendatud sotsiaalsus huvitab ka James Wertschi, kelle arusaamine sotsiaalsest mäletamisest kui protsessist tugineb mõistele „tekstuaalsed ressursid“ (Wertsch 2002: 25), need on mitmesugused kultuuritekstid, millega kirjutaja või jutustaja oma senises elus on kokku puutunud.¹⁰ Wertschi „tekstuaalsed ressursid“ on sarnased Sorlini sotsiaalsust täheldava mõistega „kompleksne kogum andmeid ja ideid“, mis pidevalt muudab meenutamise protsesse.

¹⁰ Wertschi mudel põhineb kollektiivse mälu nõrgal ehk jaotatud versioonil (*distributed version*), mille puhul mineviku kujutamine on hajutatud sotsiaalse grupi liikmete vahel, kuid ei postuleerita mingit „kollektiivset teadvust“ (*collective mind*) selle taga (Wertsch 2002: 23).

Memuaristlike tekstide vaatlemiseks pakub Wertschi „vahendatud tegevuse“ (*mediated action*) teoorial rajanev mõistestik mõõduka analüütilise kauguse. Otsides „tekstuaalsete ressursside“ jälgi, ei esita uurija kas otseselt või kaude küsimusi mitte ainult mälestuste kirjutajate sotsiaalse diferentseerituse kohta (enne sõda, sõjaväes olles, sõja-järgselt), vaid ka nende eelnevate kogemuste kohta lugejate ning kirjutajatena. Nii mõnelgi puhul võivad need harjumused ja praktikad olla nihkes sotsiaalse päritolu, isegi haridusega.

Ühe sõjaaegse kirjavahetuse põhjal väidab Andreas Kalkun, et sõdurite kirjad kodustele võivad olla esimesed kirjad, mida nad oma elus kirjutanud on, sealjuures tunneb lugeja kirjutaja konarust ja harjumatumust kirjalikult suhelda (vt Kalkun 2008: 561–562 ja Kalkun käesolevas kogumikus). Kuid olukord võib olla ka hoopis vastupidine: suulises žanris andekas jutustaja võib väljenduda ka kirjalikus vormis üllatavalt paindlikult, vabamalt kui mõni kirjakuultuuriga pikalt harjunud ja haritum inimene (vt Magnússon, Szijartó 2013: 90–92, Barclay 1996). See paradoksaalsus näitab isegi „lihtsate“ kirjutavate inimeste eelnevat kogemust tekstidega: ajalehtede, kalendrite ja ilukirjanduse lugemist, mille hulka kuulub ka ajalehe joonealustes ilmunud ilukirjanduslik järjejutt, isiklikult tuttav laulurepertuaar, harrastusluule kirjutamine, ajalehtedele kaastöö saatmine. Ameti poolest olid aga kõige ulatuslikuma kogemuse kirjakuultuurist omandanud koolmeistrid ja vallakirjutajad, lisaks neile ka kohalikud rahvapärimuse kogujad, kes vastasid Jakob Hurda üleskutsele (vt Kalkun 2008: 561).¹¹

¹¹ Huvitav on märkida, et Tannbergi 2015. aastal avaldatud kogumikus on enamik mälestustekstide autoreist veetnud suure osa sõja ajast staabikirjutajana. Eestlaste kõrge kirjaoskuse protsent võrreldes vene soldatite analfabeetlusega ja ministeeriumikoolidest keskhariduse saanud eestlaste hea vene keele oskus (vene keele kui õppekeele sisseviimise tagajärjel) tegi need mehed kirjutaja-ameti jaoks väärtuslikuks ressursiks. Seevastu arutab

Küll aga võib suulise ja kirjaliku vahekorra ning kirjakeele stiilikonventsioonide tundmine üllatavalt rikas olla ka vähese haridusega alamsõduril. Näiteks juba tema päeviku pealkiri näitab, et Jaan Sild pidas oma sõjameenutusi väärtuslikuks, kuna ta osales suurtes sündmustes: „Suures Europa sõjas“. Tema jutustus Varssavi lähedal toimunud ägedatest lahingusündmustest sisaldab paradoksaalsusi: kirjelduste detailirohkus, vahetu ja ehe jutustamise laad võivad tänapäevasele lugejale tunduda nagu otsene rindereportaaž. Samas on pea võimatu, et sõjategevus, milles Jaan Sild osales ning ellu jäi (lõpuks tänu mädanenud jalahaavale, mis teda laatsaretti ja sõjaväehaiglasse viis ning jaanuaris 1915 paranemise lootuses üheks aastaks koju saatis), oleks lubanud talle aega ning tingimusi kirjutada neid päevikulõike sealsamas ja kohe. Kuigi päevikuvormi peetakse vahetu kogemuse üleskirjutuseks, on siin tegemist sisseelamistunde retrospektiivse meenutamiselega. Kirjutamise (tekstilooma) situatsioon on siin veelgi keerulisem, kuna päeviku käsikiri on usaldatud ümberkirjutuseks ja toimetuseks Jaan Silla lihasele vennale Mihklile, kes oli olnud aktiivne rahvaluule kogumises, saades sealt suulise teksti üleskirjutamise kogemuse (Hinrikus 2014: 1126). Oma päeviku lõpliku versiooni teksti sees märgib Sild paaris kohas, et ta oli midagi oma päevikusse üles tähendanud (Sild, 46) ja et tema „taskuraamat“ oli ühe oja ületamisel märjaks saanud (Sild, 71). Lugejale usutavalt osutavad need märkused mingi alusteksti olemasolule, mis päeviku hiliseimaid redaktsioone toetab. Niisiis päevikut kui teksti vahendas (kindlasti väga nappide ülestähendustega) taskuraamat ning selle põhjal hiljem (võib-olla hospitalis) kirjapandud „ruuduline vihik“. Ümberkirjutamise vältel on lahtikirjutatud teksti (ehk isegi ulatuslikult) parandatud või täiendatud. Kuna on tõenäoline, et Jaan Sild ümberkirjutamise ajal ikka veel elas, võis

Liisi Esse, et eesti lihtsoldatil oli puudulik vene keele oskus sõjaväes sageli suureks tõkkeks igapäevastes asjaajamistes (Esse 2014: 138).

ta oma vennaga sõjakogemustest täiendavalt vestelda, ning nende koostööst võis saada kaasautorlus. Päeviku lõpus on pikk luuletus, mis jutustab Silla sõjateest riimimata nelikridades. See tekst vääriks omaette analüüsi, eriti sõdurite laulurepertuaariga seoses.

Ka A. Langimetsa (st Aadu Lüüsi) „Polguarsti päevaraamat“ on kirjutatud toleaeagses haritud inimese kirjakeeles (et mitte öelda kõrgstiilis), rahuliku kõrvaltvaataja pilguga, refleksiivselt ning asjalikult.¹² Sõjakoledustest pole lähemalt juttu, kuna nendega ta otsest kokku ei puutunud. Lüüsi puhul tundub veenev, et ta pidas sündmuste ning olustike muutumiste üle kirjalikult järge, ehk kirjutab traditsioonilises mõttes päevaraamatut. Kuigi see on ekslik, võib tunduda, et päeviku vorm on nii enesestmõistetav ja lihtne, et ei ole vaja õppida päevikut pidama.

Päevikuvorm on „tekstuaalne ressurss“ Wertschi mõttes, sest see justkui sisaldaks oma koostamisprintsiipe ning kirjutamispraktikaid: päevik liigub kronoloogiliselt ning linearselt ajateljel varasemast hilisema poole, jaotudes dateeritud ühikutesse. Kirjutamispraktikana on päevik kooskõlas argielu rütmidega, pakkudes kirjutajale kronometriseeritud struktuuri, mis aitab aega korrastada ning tajuda sündmuste ning olukordade kestvust või katkendlikkust. Lisaks ei nõua päevikuvorm sündmuste panemist tähtsuse järjekorda. Kirjutajal olnuks mõnevõrra raskem seda struktuuri ise luua, ehk siis kirjutaja võis tõrkuda pikema memuaariteose ajalise mitmetasandilisuse ja sündmuste erineva kaalukuse ees.

¹² Kõrvaltvaataja ehk ajastutunnistaja (*Zeitzeugen*) positsioonist on kirjutanud Alexander von Plato (2000: 6).

Muljed, elamused, meeleolud: kahe alamväelase sõjapäevikud

Krasnojarski polgus teeninud ja kohe sõja alguses Tartust rindele saadetud Jaan Silla päeviku esimestes sissekannetes on tunda mitmeid meeleolusid, nii ärevust kui ka nukrust – juubeldavast patriotismist Sild distantseerub, kuid tunnetab, et elab kaasa suuremõõtmelisele sündmusele. Sild kirjeldab ehedalt ning pikalt rahva meeleolu Tartu vaksalis, kui esimesed rongitäied sõdureid teele saadeti – teema, mis ei jäta teda külmaks (olgugi, et see võib olla tagasivaatava pilgu efekt). Vaatamata sellele, et sõttaminek sundis talutööd keset heina-aega äkitselt pooleli ning naise lastega üksi jätma, tunnetab Sild sõttaminekut kui kohustust, millest kõrvalehiiimine oleks sobimatu. Tartus komisjoni oodates kirjutab ta: „Paljud on juba vastu võetud, kes sõtta lähevad. Ka mina tunnen enese vaimus, et pean sõtta minema. Ma olen kärsitu. Lähen uulitsale. Jällegi rongikäigud ja meeleavaldused. Kõik ihuvad sõja vikatit. Sest suur Europa sõda on alanud. Surma vikat on koledasti terav! – Linn on lippusid täis. Kõik karjuvad: Maha Saksamaa ja Austria!“ (Sild, 14)¹³

Kahtlemata oli kodunt kaugele saatmine (Tannenbergi metsad, Galiitsia rinne) kogemus, millele reageeriti nii uudishimu kui ka hirmuga. Mäletatud ohutunne on mahendatud, ka teiste emotsioonidega segatud, kui ta näeb rongiaknast purustatud poola talusid. Samas, sõjamasinate, lennukite ja tsepeliinide nägemisel, eriti kuulmisel, esinevad hirm ja ärevus läbisegi põnevuse ning imestusega.

Jaan Silla päevaraamatu leheküljed pulbitsevad meeleoludest, geograafilistest tähelepanekutest ning Galiitsia rinde ümbruse

¹³ Selles passuses on tähelepanuväärne motiiv „sõja vikat“, klišee, mis on omandatud kas ajakirjandusest, plakatitelt või isegi suulisest allikast. Sarnaseid klišeelikke sõnamoodustisi kohtab Silla tekstis küllaltki sageli. Neid tunnetab lugeja kui konarusi ehk võõrkehi tekstis.

kirjeldustest, kuni 13. augusti 1914. aasta sissekandes võtab järje üle esimese suure lahingu kirjeldus. Päeviku algusest tõsise sõjategevuse kogemiseni on möödunud napilt üle kuu. Huvitav on võrrelda Silla päevikus avalduvaid meeleolusid ning kirjeldusi ühe teise eesti sõduri, 1888. aastal sündinud, Sillale sarnasest sotsiaalsest miljööst pärit August Piiperi¹⁴ omadega, kes mobiliseeriti samal aastal (1914) kui Jaan Sild. Esialgu töötas Piiper Tallinnas sõjaväehospidalis, kuni Riia rindele saatmiseni 1916. aasta juunis. Selle aja peale oli Silla sõjatee juba kaks aastat lõppenud. Niisiis on Piiperi pikk päeva- raamat sõja suhtes suurema ajalise haardega kui Silla oma. Piiper sai šrapnellist jalga raskesti haavata septembris 1916 ning veetis mõned kuud erinevates sõjaväehaiglates Venemaal, seejärel Tallinnas. Pärast tervenemist töötas ta Tallinnas aednikuna, kuni ta 1917. aasta septembris Pihkvasse kirjutajaks määrati. Tema õnneks teda tegevteenistusse tagasisaatmiseks kõlbuliseks ei peetud (Tannberg 2015a: 222–223), kuid staabikirjutaja amet moodustab iseseisva etapi tema sõduripõlvest. Piiperi „Päevaraamatu“ esimene köide on dateeritud 8. juuni 1916–11. veebruar 1917, teine raamat algab 12. veebruaril 1917. Sõjapõgenikuna kodumaale naastes lõpetab Piiper oma päeviku sissekandega 31. detsembril 1918. Piiperi üle 200 lk pikas päevikus on märke, et seda on hiljem ümber kirjutatud (vt Tannberg 2015a: 223), ning mõningates sissekannetes kuuleme ka kirjutamisvahenditest, näiteks uuest päevaraamatust, mille toimetas Tallinna sõjaväehaiglasse üks tema sõpradest, mis aga päevikupidajale formaadilt kuigi hästi ei meeldinud.

Silla ja Piiperi ellusuhtumiste vahe sõltub küllaltki palju asjaolust, et esimene oli sõja hakul naisemees ja laste isa, teine aga veel poissmees, kes harrastas neidude seltskonda ja sõpradega „kapa kalja“ võtmist. Juba 14. juunil 1916 teatab Piiper oma päevikus, et esimesed kirjad kodumaalt on saabunud, ja neile asub ta paar päeva

¹⁴ Surma-aasta teadmata.

hiljem vastuseid kirjutama: „Täna lasin kahe Kilulinna neiule kirjad lendu. Saaresti käest sain täna kirju, mis eneses palju trööstivaid sõnu sisaldab, mis ka minu tuju, mis päris nullini langenud on, vähe tõstavad...“ (Piiper 2015: 229) Päeviku sissekannetest paistab, et Piiper on kerge sulega kirjadedkirjutaja, kes korruga viis kuni kaheksa, harva isegi kakskümmend kirja päevas „lendu laseb“ (Piiper 2015: 239). Kirjade saabumine ja saatmine on üks kindel element tema päevikusissekannetes, kusjuures ta märgib, et tavaline kirja ja vastuse tsükkel on 8 päeva (Piiper 2015: 290). Võrdlusena märgib Sild 13. augustil 1914 postkaartide kirjutamist rindelt vaid ühel korral, enne suure lahingu algust: „Mõned heitsid magama, aga mina ei maganud, kirjutasin postkaarti kodu saatmiseks Saksa surnuaias ja viisin ta kantseleisse.“ (Sild, 65) Esimesed kirjad kodustelt saabuvad alles 1. septembril, kümme päeva enne tema haavataasaamist. Muid märke kirjutamistegevusest tema päevikus ei ole. Seevastu Piiper: „Saan kaks kirja Al. Trambergi ja Tõntsingi käest. Viimane kirjutab, et teeb mulle veikese kingituse kirja sees, aga sellest ei leia ma midagi. Kiri on Paide sõjatsensuurist läbi käind ja see on vist teda puhastand.“ (Piiper 2015: 292) Järgmisel päeval ilmneb, et sõber olla tõesti ühe rublase kingituse saatnud, millest kulude katteks 16 kopikat kinni peetud (Piiper 2015: 292).

Piiperi päevikus on „tühje“ sissekandeid, mis osutavad taskuraamatule, kus daatumid on ära märgitud, ning tühi lehekülge meelkitab, kiusab end täitma, olgu vaid märkusega, et täna ei juhtunud midagi märkimisväärset. Mõnikord väljendub ta koloriitsemalt, nagu 22. septembri 1916 sissekandes: – „Ilma muutusteta nagu Kaukaasia sõjaväli.“ (Piiper 2015: 287) Esineb ka pikemaid vahekokkuvõtteid aastapäevade puhul kirjutatud sissekannetes. Esimene neist aja markeerimistest ning tagasivaadetest tähistab kahte aastat sõja algusest 19. juulil 1916: „Täna on siis sellest juba kaks aastat täi kui see hirmus veretants lahti läks. Alguses ei usgund seda keegi, et ta

nii kaua kestama pidi. Pea kõik olid arvamisel, et kolme ehk kuue kuu pärast on lõpp, aga kõige külmaverelisemad järel kaaluvad rehkendasid aastaga. Aga nüüd on näha kui rängaste kõik oma arvamiseega on eksind, on juba kaks aastad algusest möödud, aga lõpu pole kuskil näha, jääb viimaks ing(l)astel õigus, kes ütlen, et sõda kolm aastat ja võib olla rohkemgi kestab.” (Piiper 2015: 249) Veelgi pikem refleksioon, sealjuures ka hilisemale lugejale informatiivne elulookokkuvõtte leidub sissekandes Piiperi 29. sünnipäeva puhul 5. novembril 1916. Kuuleme, et kirjutajal on neli talve vallakooli haridust, et ta on leeritatud 10. aprillil 1905 ja et ta esimene armastus suri haigusesse, tekitades suurt leinatunnet. Järgnevad lõigud käsitlevad juba ajateenimist ja tagavaraväelasena mobiliseerimist, sekka lühikesed jutustused naistutvustest ning ‘sehvtidest’. Kokkuvõtte lõpus on omakorda päevikusisene ajamärge: „Nii olen siis oma eluloo siia lühidalt üles kirjutand. Kuidas peale 8. Juunid läks, see on eespool ja ka tagapool leida, sest sellest ajast algades kirjutati ma kõige tähtsamad juhtumised üles.” (Piiper 2015: 312) Nimelt on 8. juuni 1916 päevaraamatu esimene sissekanne. Selles laadis märge on ühtlasi ka osutamine võimaliku lugeja poole: oma elulugu ja sõjateed ei ole Piiper kirja pannud mitte ainult oma igavuse ja „räbala tuju“ tõttu, vaid selleks, et seda keegi teine peale tema enda ka kunagi loeks. 1.–6. jaanuari kohal on kokkuvõtte, kuna „vennas viis raamatu oma kodustele lugeda“ (Piiper 2015: 337). Ka järgmine sissekanne, 7.–31. jaanuarini on kokkuvõtlik ja tagasivaatav, tõenäoliselt ka tagantjärele kirjutatud. 1. veebruaril 1917, kui vend on päevaraamatu tagasi toonud, võivad iga päeva kohta koostatud sissekanded jätkuda.

Mõlemad päevikupidajad püüavad oma liikumisi kohanime-dega täpsustada, kuigi see oli, nagu ülalpool mainitud, sõja ajal ametlikult keelatud.¹⁵ Silla päevikus on ühed kohanimed kirjutatud

¹⁵ Jüri Kivimäe on rõhutanud sõjatsensuuri rolli, mis kehtis nii ajakirjanduses kui ka sõdurite kirjade puhul, nii isiklikes kui ka avalikkusele suunatud

rindele sõitmisel jaamasiltide, teised kuulmise järgi (Winski, Veidenburg), suure lahingu ajal 13.–14. augustil 1914 ei ole Sild teadlik, kus ta parasjagu asub. Ka Riia rindele saadetud Piiper püüab jälgida, kui kaugele ühe päevaga sõidetud on, ning kui kaugel on asukoht lähemast suurest linnast. 22. juulil 1916 kirjeldab ta esimesi muljeid sõjamaastikust ehk kaevikutest: „Peale lõunat tuleb ette kaevikusse töösse minna kaevule pumba sisse panema. Omal on ka hea huvi minna, saaks ka kaevikud oma silmaga näha. Päris huvitav ja kunstlik labürint, käigud on kui ämbliku võrk risti ja põigiti üksteisest läbi põimitud, nii et kui harjund pole, siis tingimata ära eksib. Siin kohal on meie ja saksa kaevikute vahet sammu 2 kuni 3 sada ja see vahe on süü, kuna neil ja meil kaevikud vähe kõrgemal on.“ (Piiper 2015: 252)

See täpsete tähelepanekutega varustatud päevikulõik osutab omakorda ühele olulisele tahule sõdurite memuaristikas: kokkupuude sõjatehnikaga, mille kasutamiseks ei olnud lihtsõduritel pea mingisugust treeningut. Jalaväesõdurite varustus oli kesine. Memuaaride kirjutuses võivad tapariistad kaugelt vaadatuna mõjuda kulissidena, mida võib uudishimulikult jälgida. Oma naiivsust ehk oskamatust varjatakse rindesõdurite päevikutes üksikasjalike olustikukirjelduste taha, mis on üles märgitud mälu järgi rahulikumas miljöös, kas haiglas, tagalas või kodus. Nii mõnegi rindekogemuse juurde kuulus vastamisi seismine enneolematu surmamaastiku, tooruste ja koledustega.

Naastes artikli alguses toodud kolme näite juurde, võime täheldada erinevaid hoiakuid ja väljendusviise. Aadu Lüüs oli ülikooliharidusega ja doktorikraadiga professionaal: arstina, kes ei olnud sõjaväega varem kokku puutunud, ei teadnud ta sõjatehnikast ja

(nt Postimehele saadetud) kirjades: näiteks ei tohtinud märkida oma täpset asukohta ega liikumissuunda. Kuid tema väitel oli samal tsensuuril paradoksaalne mõju eesti avalikkusele (vt Kivimäe käesolevas kogumikus – toim).

relvadest peaaegu mitte midagi ja pidi veel Tallinnas olles paluma ka seletust suurtükkide ja kuulipildujate kasutuse kohta. Gaasimas- kidest oli tal pisut rohkem aimu, samuti taipas ta varakult, et neid oli tarvis nii hobuste kui ka inimeste jaoks. Oma ametipostil rinde lähedal jäi ta ikka rahulikuks, et mitte öelda võhikust kõrvaltvaata- jaks: kui juba varem oli ta harjunud jälgima ilmastikku, vaatleb ta nüüd uudishimulikult õhusõda kaitsekraavide kohal Daugava vas- taskaldal ja ootab kärsitult sõjauudiseid, kuna rindel ei saa lugeda värskaid (olgugi et tsenseeritud) ajalehti. Ka Aleksander Toots ei tundnud sõjariistade ja relvade kasutust – tema väljaõppe tõhusus jääb lugejale teadmata. Selge on see, et Vene sõjaväe rividriil, püssi käsitsemine ja ahelikus edasi liikumine ei taganud ellujäämist – selle eest tuli Tootsil tänada oma „talupojainstinkte“, füüsilist jõudu ja vastupidavust, aga ka õnne.¹⁶ Kuigi Sild möödaminnes mainib, et sõduritele oli tehtud sõjalist „õptust“, ei ole selle ulatus selge. Võib järeldada, et see oli minimaalne. Sild oskas küll püssiga ümber käia, kuid laskmiskäsklused tunduvad absurdsed, kui vaenlasel on kasu- tusel tsepeliin ja lennukid ning põhiline lahingudünaamika käib 3- ja 6-mm kahurite ning kuulipildujatega. Sarnaselt Tootsile jäi Sild ellu tänu heale vaistule ohtlikes olukordades ja füüsilisele vastu- pidavusele; pärast haavataasaamist ja enne füüsilist kokkuvarisemist jõudis ta sidumispunkti.

Jaan Silla päeviku üheks tunnusjooneks on uudse sõjatehnika kirjeldamine oma argise elumaailma metafoorika toel. Lahingus olemise viiendal päeval kirjutab ta päevikusse: „Sain üle tee, kui kuulsin jällegi kuulipritsisid ... kes kui vihane härg mõurasid ... langesin teisele poole teekraavi kus puud ja põõsad mind varjasid.“ (Sild, 106) Sarnase poeetilise kujundiga sõnastab Sild kuulide lendu: „Nüüd hakkasid meie patareid meist üle ette poole laskma. Kuulid

¹⁶ „Oli 1918. aasta 8. märts (uue kalendri järgi). Nii lõppes minu sõjakäik, mis kestis kuu aega vähem kui kolm aastat.“ (Toots 2007: 95)

jooksid kui lendavad maod koleda lauluga waenlast üles otsima ja surmama.“ (Sild, 66) Hiljem võrreldakse kuule „sääseparvega“. Mõistlikule, kuid kogenematule soldatile mõjub kummaliselt ka lipnike (podpraborštšikute) käitumine lahingus, mis vastab Susi kirjeldusele aegunud tavadest: „Meie podpraborštšik läks metsa vaatama. Ja juba oli säääl meie eel kangest püssi laskmist kuulda mis eel liinil sündis. Selsamal silma pilgul tuli ta tagasi ja ütles, et meie mehed langevad. „Noh, nüüd pole viga midagi, varsti läheme ka meie nendele appi!“ jätkas ta. Need olid tema viimased sõnad siin ilmas. Ka komandör läks paljas mõök käes metsa jalutama. Aga paremal ja pahemal pool lõhkesid rasked pommid hirmsa raginaga – maa nagu oleks liikunud.“ (Sild, 68) Ehk tänu oma pikemale sõjaväeteenistusele, tundub August Piiper olevat teadlikum sõjatehnika erinevatest vormidest; harva kasutab ta sellist talupoja eluilmast pärit sõnavara ja naivistlikuna mõjuvat kirjeldusstiili.

Nii Sild kui Piiper saavad alakehast haavata ja see kindlustab neile vähemalt ajutise pääsemise lahingutegevusest. Piiper kõneleb otsesemalt kui Sild valust ja füüsilistest vaevustest, kuid mõlema puhul on tunda resigneerumist pika paranemisprotsessi pärast: „Selle pärast ei pea ma seda sugugi metsikuseks, nagu ajalehed kirjutavad, aga ei, nüüd tean ma, et seal hoopis teine põhjus on, metsik valu röövib kõik inimlikud tunded.“ (Sild, 281)

Pildikesed ja pisiasjad: Oskar Lutsu mälestused Esimesest maailmasõjast

Kui Oskar Luts oma sõjamälestusi kirjutama hakkas, oli „Läänerindel muutusteta“ juba ilmunud. Erich Maria Remarque'i romaan, mille Ullsteini kirjastus pärast mitme teise kirjastuse poolt tagasilükkamist 1929. aasta jaanuaris vastu võttis ja välja andis, põhines väidetavalt autori „sõjapäevikul“ (Eksteins 1989: 276). Vähemalt oli

selline seos – vihje autori isiklikule, vahetult sõnastatud rindekogemusele – piisav teksti „autentimiseks“, ehk selle tõlgendamiseks vahetult kogemuslikuks. Hiljem, enne Hitleri võimuletulekut, osutus Remarque'i enda sõjatee dokumenteerimine märksa keerulisemaks. Ullsteini kirjastus viis Remarque'i romaani tutvustamiseks läbi saksa kirjanduses seniolematu reklaamikampaania ning raamat levis nagu kulutuli: esimese kolme nädalaga müüdi läbi 200 000 eksemplari, järgnesid kiire tempoga tõlked Euroopa keeltesse. Eksoteinsi arvates vallandus Remarque'i romaani kaudu Euroopas Esimese maailmasõja-kirjanduse buum, kuna nii romaani sisu kui ka selle vormi kaudu vajutati hellale kohale lugejate mälus (Eksteins 1989: 276–277). Lähemalt vaadates sai Remarque'i romaan kuulsa eriti oma sõjakoledeste kirjelduste tõttu, mille jaoks ta lõi tingliku skaala, testides mõlemat äärmust: litootest ja liialdust jämeda naturalistliku olukirjelduse suunas (kuulus „stseen latriinis“). Remarque'i romaani rivaaliks sai Jaroslav Hašeki humoorikas, salvavalt irooniline „Vahva sõdur Švej“, mille teine osa õnnestus autoril üllitada Kiievis 1917. aastal. Švejki lugusid oli kokku neli köidet, millest ülejäänud avaldati pärast autori surma (Parrott 1973: ix-xii). Umbes kümme aastat pärast sõja lõppemist kogus jutustustekogumik kiiresti populaarsust, ning ei ole liialdus väita, et enamikule Teise maailmasõtta läinud Ida-Euroopa päritolu meestele oli Švejki vägagi tuttav kirjanduslik persoon.

Lutsu sõjamälestuste tonaalsus jääb Remarque'i ja Hašeki vahele, kallakuga siiski Hašeki poole. Tõsi küll, sõjakoledestele ta paksu värvi ei lisa, piisab olemasolevastki, pigem möödub ta nendest respektitundega. Bürookraatlikud instantsid aga satuvad narmimise, kohati ka mõnituse objektideks. Sõjamälestuste kahe köite kõige süngem osa on kahtlemata „Która godzina?“, kus esineb ka kõige rohkem groteski. Mälestuste 12. köite otste kokku tõmbamiseks pajatab jutustaja „Punase kuma“ lõpus sõjakirjandusest ning

kirjanikest: „Jah, ma pole sõjakirjanik, las seda teevad need, kes tõesti on olnud sõjas. Olen ainult tagalarott ning on mul päris piinlik, et nii kaua jutustan oma 'sõjakäigust', mida ju õieti pole olnudki. Kord jah... aga see on nii väeti, et sellest ei maksaks kõneldagi ega rinda ette ajada. Ma ainult püüan jutustada oma lihtsat elulugu, kui see kedagi peaks huvitama. Laidan end, et nii pikalt hakkasin puhuma sõjapasunat, aga võtta kätte ja ümber kirjutada see lugu, seda ma küll vaevalt jõuan. Jäägu see, mis juba kord on.“ (Luts 2000: 327)

19. septembril 1915 võeti Oskar Luts ägeda kõrvapõletikuga Vitebski sõjaväehaiglasse; kui ta oli seal üle kuu aja ravil olnud, alustas ta päevikumärkmete ülestähendamist (Kahu 1986: 7). Kõrvapõletikku ja haiglaravi meenutab ta oma mälestuste 13. köite esimese osa „Sõjarändur“ lõpus ja viimase osa „Pikem peatus“ alguses: „Mu parem kõrv, mis sarlakihaiguse tagajärjel oli haiglane juba lapsest saati, teeb mulle põrguvalu. Kolme päeva pärast mind viiakse hospidali, mis asub kõrgel Düüna kaldal, valges majas, kus enne sõda olevat asunud vaimulike seminar. Algavad piinarikkad päevad ja veelgi hirmsamad ööd... Mu kõrv undab kohutavalt ja ajusid läbis-tavad otsekui tulised nooled. Suuri vaevu ma suudan avada silmi. Võib-olla, et ma aeg-ajalt kaotan meelemärkusegi.“ (Luts 2001: 142) Sõjamälestuste viimase osa „Pikem peatus“ alguses on kirjutaja veel põdemas, kuigi selleks ajaks on ta kriisist üle saanud ja on tunda paranemist. Valu vaibudes jätkub tähelepanu ka teistele kannatajatele, eriti sõduritele. Muid asjaolusid, mida ta päevikus mainib, Luts oma mälestustes ei ava; ega neid eriti polegi, peale argieludetailide ja üksikute tabavate lugemismärkmete (Kahu 1986: 8).

Oskar Lutsu kaks köidet Esimese maailmasõja mälestusi on õpetlik näide sellest, et päevik ei tarvitse olla „alustekstiks“ ega „algallikaks“ hilisematele memuaaridele, vaid hõre märkmik, mille otstarve on aja kulgemise ja tähtsamate sündmuste ülestähendamine. Päevikupidamisele osutab Luts oma sõjamälestustes vaid

ühel korral, seoses kahtlusega oma mäletamise adekvaatsuses, mille jaoks päevik olnuks teretulnud *aide-mémoire*. Nimelt sõjamälestuste kolmanda osa „Punase kuma“ alguses avameelitseb Luts oma lugejaga päevikupidamise teemal: „Umbes kesköö paiku teeb meie rong mõne nõksaku, hakkab siis logisema ja vist küll läheb sõiduks Dvinski poole. See on augustikuu 1915-ndal aastal, aga mitmendal kuupäeval, seda ei mäleta. Kahju, et ma tol ajal korralikult ei kirjutanud päevaraamatut. Pärast, Vitebskis ja mujal, ma tegin seda, aga Varssavis ja ka enne Varssavit ei pidanud sellist tööd kuigi tähtsaks... Ega ma siis veel mõelnudki kunagi septseda oma mälestusi.“ (Luts 2000: 226) Lutsu sõjamälestusi lugedes on oluline teada, et sõja alguseks oli ta juba Eestis tuntud kirjanik, kuid elukutselt farmatseut; kaasmaalased, kellega ta teed sõja ajal ristuvad, tunnevad teda juba kirjanikuna. Kuigi ta oma mälestuste järgi tegeleb vahelduva eduga lugemise ja kirjatööga, ei kirjuta ta Esimese maailmasõja ajal ühtegi algupärast kirjandusteost. Luts küll väidab, et sõja algul tegeles ta Gogoli näidendi „Revident“ tõlkimisega, ent see pole kunagi ilmunud ega pole sellest ka jälgi. Sõjaaegse bürokraatia satiirina sobib Gogoli tekst hästi raamistamiseks Lutsu mälestustes esinevaid absurdseid olukordi ametkondade ja ennast täis ohvitseridega.

On märkimisväärne, et Luts kirjutab oma mälestused läbinisti olevikuvormis, anekdootide ja vinjettide jadana, mis küll vahetevahel võtab tumehalli, isegi musta värvitooni ja mille dominantideks on vaheldumisi ironia ja isikukomöödia. Mitmel pool on ka tajuda nukrust, igavust, resigneerumist, harva aga hirmu. Sügavamatele eksistentsiaalsetele mõtisklustele mälestuste kirjutaja palju aega ei pühenda: seda vahendavad üksikud sõjakoledusi ning traagikat kätkevad anekdoodid, mis katkestavad jutustuse rahuliku kulgemise ning muudavad selle registrit.

Sõjamälestuste viis alaosa on koondatud kahte köitesse, mis esmalt ilmusid ajavahemikus 1937–1941. Nende sisu on kronolo-

gilises järjestuses, ilma ajaliste lünkadeta. Olgu Vilno, Varssavi või Vitebsk, Vene sõjaväe apteeker elab üürikorteris, mitte kasarmus, ning teda ümbritseb sõja argipäev – toidupuudus, korteripuudus, pimenduskorraldused, sõjapõgenike voorud, vahel ka ohu-olukorrad, nagu näiteks õhurünnaku ajal trammis olek. Tagala hämaruses distantseerutakse sõja tõelisest loomusest, suures osas mõttetu paberitöö ja bürokraatia kaudu. Seal teevad väikesed mehed end tähtsaks, varjatakse spekulatsiooni ja muud ebaseaduslikku äri riigi rahadega. Ühtlasi on tagala pelgupaigaks neile, kes hoiavad rindelt kõrvale, vooderdades endale tutvuste kaudu sooja kohta. Sellest „tagalarottide“ elust on materjali irooniaks enam kui piisavalt: Luts kui mälestuste jutustaja arvab end ise ka „tagalarottide“ hulka, kuid ta peab endast rohkem lugu, täites väikeste eranditega oma kohustusi ning kuna teda auahnus ei vaeva, hoiab arukalt madalamat profiili: „Ei taha end teha sõjakirjanikuks, sest õieti ma tõsist sõda ei näinudki. Ainult kord... aga sellest eespool, kui meenub. Kirjutan oma elulugu, mitte romaani, olgugi, et selleski on oma osa illustratsioone näiteks kuidas ma mäletan t ä p s e l t, mida tookord ütles mõni Mihhailov või Panfilof? Aga peajooned on õiged.“ (Luts 2000: 62, sõrendus tekstis)

Kui kaardistada mälestustes kirjeldatud *itinerariumi*, alustab Luts jutustust oma sõjatee algusest – mobiliseerimisest juulis 1914. Teenistusaja algul saadetakse ta Vilnosse, seejärel, kui Vilno sakslaste kätte langeb, viiakse väliapteek, kus ta töötab, Varssavisse, kust see omakorda Varssavi langemisel evakueeritakse Vitebskisse. Varssavi ja Vitebski perioodi vahele jääb seikluslik episood, mille põhjuseks on käsk 1915. aasta suvel evakueerida kuusteist rongitait „koolerahaigla sisustust“ Varssavist Dvinskisse. See pikk vahepala täidab mälestuste ühe osa, mille ebamääraseks pealkirjaks on „Punane kuma“ ja mis oma jutustuselaadilt meenutab kõige enam kelmiromaani. Kuigi selles osas koosneb enamus tegevusest

absurdsest siblimisest ametkondade vahel, et kohale toimetatud rongid registreerida, tühjendada ja tühjalt tagasi saata, jääb lugejale tunne, et tempo raugneb ning sündmusi jääb hõredaks. Seda tajumust ei muuda ka vahele lükitud markantselt humoorikad sketsid, kus esiplaanil on jutustaja Tartu sõber Rainer, hüüdnimedega „Talgu köstri pojuke“, ja „krahv Odintsev“, kellega lugeja tutvus juba esimeses köites. Kui enamasti on sõjamälestuste osades kujutatud ajavahemik umbes kolm kuud, siis „Punane kuma“ katab kõige lühemat perioodi, vaid ühte kuud. „Koolerahaiglate sisustus“ on mingis mõttes eufemism: koolera oli üldtermin seedetrakti põletikule, mis avaldus palaviku- ning kõhulahtisusena, kuid eriti kardeti tüüfust, mille pisikuid kandsid sõdurite alalised kaaslased täid, ning mis tabas idarinnet Esimese maailmasõja ajal korduvalt. Seda haigust ei esinenud läänerrindel kõige hullemateski tingimustes kordagi, kuid Lutsu käsitus haiglasisustuse transportimisest annab mõista, et tüüfuse ennetava tegevusega oli Vene sõjavägi paratamatult hiljaks jäänud. Mida peale karantiini, hoolika desinfitseerimise ning kõrges palavikus haige organismi toetamise teha saakski?

Kui käsk on täidetud, teeb ta juuli lõpus või augusti alguses 1916 (Luts ise täpsemalt ei mäleta) Dvinskist tagasisõidul peatuse Vilnos, sõidab sealt lühikeseks ajaks koju Tartusse ning naaseb Vitebskisse (ülalmainitud kõrvapõletikuga). Sõjamälestuste viimane osa pealkirjaga „Pikem peatus“ lõpeb aastavahetusega 1915/1916. Sellega polnud aga lõppenud ei sõda ega Lutsu enda sõjatee. Vitebskis veedab ta 1915. aasta hilissuvest alates kokku kaks ja pool aastat (Luts 2001: 125).

Miljöökirjeldustes on üks sagedasi võtteid võrdlus võtmes „enne ja nüüd“, absurditunnetust võimendavad lakoonilised märkused hoonete uueks otstarbeks rekvireerimisest: näiteks saab väliapteegi asukohaks endine kino, kuid selle hõivamisega on vaja parajalt

vaeva näha. Heaks näiteks võrdlusest on ka jutustaja teistkordne pilk Vilno linnale Dvinskist tagasiteel Vitebskisse (Luts 2001: 6).

Humoristlikud sketšid ehk anekdoodid keerlevad kõige sagedamini alkoholi ümber, mis on apteekril käeulatuses, mida vaatamata võimalikele luiskavatele liialdustele ohtralt pruugitakse ning mida igasugused „tagalarotid“ apteekritelt hankida üritavad. Süngemad episoodid keerlevad kokaiini või muude meelemürkide ümber (nt oopium ja selle derivaadid), mille sõltlased klammerduvad töövälisel ajal apteekripersonali külge. Kohati kuluvad alkoholi mõju all räägitud „vaimukused“ ning tembud klišeedeks.

Tagala-elu vastandiks on rinde-elu, ehk „tegelik“ sõda. Tagalasse transporditakse rindeelu ohvrid – raskelt haavata saanud, purustatud inimvared, kes lebavad surma ootel kas sanitaarrongides või sõjaväehospitalis. Samas püsib ametijaotuse ning ülaltpoolt käsukorras määratud ülesannete tõttu apteekrite ja patsientide vahel distants. Tuttavad arstid kutsuvad Lutsu raskelt haavatud soldateid vaatama, nende hulgas on ka tema eestlastest kaasmaalasi. See eraldiseisev episood on esitatud kunstlikuna, kasutades tüüpsetelasi, kellesse koondub eestlaste sõjatraagika.

Kui Luts räägib sõjakoledustest, mida ta jutustajana on ise näinud, siis kujutab ta neid kasutades nii litoost kui ironiat, sageli ka groteski. Üheks näiteks on mälestuste teises osas „Która godzina?“ gaasimürgitusse surnud sõdurid, keda jutustaja näeb vaevalt ööpäev pärast uudist, et sakslased tarvitavad frondil mürgist gaasi: „Hospitali surnukambri põrandal lamab kümnekond hirmsasti moonutatud nägudega sõdurit reas... Haiglaseimgi aju ei suuda kujutella säärast pilti, mis avaneb mu ees. Rohekasmustad, verelaigulised, irevil hammastega näod vahivad tardunud silmil surnukambri lakke, otsekui oodates abi ja halastust ülevalt. Mõnel polegi enam, millega vahtida – nende silmad on välja jooksnud... Languenud sõduri ihunahk on tumekollane ja kortsunud. Nende

kortsude vahel paistavad valged, verekiududega segatud ribad. Sääraseid laipu peaks näitama igale diplomaadile, enne kui nad hakkavad arutama sõja ja rahu küsimust.” (Luts 2000: 134, sõrendus tekstis) Kui vinjett oleks sellega lõppenud, võinuks lugeja pidada seda ehk liigagi klišeelikuks, kuid anekdootide kaudu jutustades sõltub iga üksiku lookese mõju suuresti raamistusest. Mürgiste gaaside teema oli pisut varem esile kerkinud argisemas seoses, kui salkkond farmatseute ja velskreid saadetakse ladustama desinfitseerivaid vahendeid „kuueteistkümnne koolerahospidali jaoks“ (Luts 2000: 133), mistõttu oli vajalik ehitada uus barakkide kompleks: „Kuid iga sõjaga alati sammub kaasas hulk teisi, salajasi, ootamatuid vaenlasi. Tuli, suits ja lõmastatud inimkehad on nii-öelda ‘ette nähtud’, aga kes teadis lähemalt arvestada skorbuudiga ja veel vihasema velle – kooleraga? Nii hakkabki ühel helekevalisel päeval meie väravast sisse voorima suuri koormaid kloorlubja tünnidega, musta karboolhappe balloonpudelitega, raudvooditega, emailitud pangedega ja nii edasi. Olevat sisustus kuueteistkümnenda koolerahospidali jaoks.” (Luts 2000: 133) Sõjamälestuste kui terviku kompositsiooni seisukohast poeetab see loetelu ennetavalt sisse järgmise osa „Punase kuma“ süžee seemne (koolerahospidalide sisustuse edasitoimetamine rongidega Dvinskisse). Antud kontekstis aga mõjuvad kloorlubja tolm ja karboolhape töötajatele toksiliselt, kõige enam nende Tartu ajast tuttavale tiisikusehaigele kolleegile Beekile, kes varsti pärast seda nõrkeb ja sureb.

Teiselt poolt raamistab gaasimürgitusse surnud sõdurite laipade vaatamist irooniline episood. Nimelt kohtavad apteekrid surnukuurist väljudes Punase Risti arstidena tagalasse tööle rakendatud Tartu professoreid Lavrovi ja Zoega von Manteuffelit, kelle farmakoloogia loenguid jutustaja Luts oli kuulamas käinud ja kes ta ühtlasi ära tunnevad. Ühed tulevad, teised lähevad – gaasimürgituse laipu vaatama. Pärast külastavad professorihärrad apteeki ning

käsivad kõiki farmatseute elementaarseid gaasimaske valmistada: kokku ömmelda kolmekordsed marlribad, misjärel tuleb neid immutada naatriumsulfiidi lahusega. Lugejal ei ole vaja erialaseid teadmisi, et mõista selliste ponnistuste kokkusobimatust rindereaal-
susega, et veenduda selliste meetmete ebaadekvaatsuses võrreldes gaasisõja mõõtkavaga. Kuigi laboratooriumikeemias on tegemist üsna tavalise neutraliseeriva ühendiga, mõnitatakse selliste „maskidega“ inimesi. Teksti tasandil toimib selles lõigus retooriline võte litootes, olukorra alahindamine ning selle alahindamise pilamine. Kui professorid – olles lahendanud gaasisõja triviaalsena tunduva probleemi keemilise retseptiga – lähevad marsitaktis oma päevakorras olevate ametiülesannete kallale, asuvad apteekrid käsku täitma, kuigi pisut teisendatud, realistlikumal moel valmistama suurtes koguses naatriumhüposulfiidi lahust ning seda omakorda balloonpudelitesse valama. Stseeni trump on avastus, et pudeleid napib: „vaevalt pool tuhat tükki seisab täidetult laboratooriumi seina ääres rivis nagu paar roodu väikesi sõdureid“ (Luts 2000: 138). Apteegivalitsejal tuleb hiilgav idee – kõige paremini sobiks id anumateks kõige väiksemad riigiviina pudelid, mida hüüti „merzavtšikuteks“ (Luts 2000: 138). Sellest aga vallandub taas situatsioonikoomika ametkondade, volikirjade ning „võõra vara rekvireerimise“ teemal.¹⁷

Sõjatraagikat kujutavad hetked – näiteks sõbraks saanud Gustav Malmi rindel raskelt haavata saanud poja surm sõjaväehaiglas – on esitatud napolisõnaliselt, ning on seetõttu järsud ja efektsed. Sõjamälestuste kolmanda osa „Która godzina?“ (poola k ‘mis kell on?’) lõpus on *mise en abyme* jutustus väikese Varssavi tüdruku äkilisest surmast, mis annab sellele mälestuskõitele sümboolse tähenduse. Stseeni juhatab sisse miljöökirjeldus: „Istun pingile puhkama

¹⁷ Sama episoodi analüüsib ka Jaan Undusk oma artiklis „Mälupaik sinepi-
gaas. Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus“ (vt Undusk käesole-
vas kogumikus – toim).

ühes vanalinna väikeses skvääris. On lõpmatu ilus õhtupoolik, soe ja päikesepaisteline. Valged jasmiinid levitavad oma veidi uimastavat aroomi mu ümber. Väikesed lapsukesed mängivad ja tantsisklevad seal veidi eemal nagu eredavärvilised liblikad. Üle harva aja tunnen rahu südames, kuigi ometi, ometi nagu kipitseks midagi sisimas.“ (Luts 2000: 220) Väike tüdruk tuleb jutustaja juurde ja küsib, mis kell on, kuna teda oodatakse varsti koju. Jutustaja vaatab oma taskukella, ning sekundi murdosa hiljem pole selleks enam vajadust: „Mu neetud taskukell! Miks ta siis nüüdki ei võinud käia ette, nagu tavaliselt? Kõrgel õhus kuulduv põrinat... Ja paar minutit hiljem pole enam olemas seda lapsukest ega mitmeidki teisi tema tillukesist kaaslasist. Lõpp. Rohkem ma ei räägi sellest.“ (Luts 2000: 221) Laiemalt võttes on vastus küsimusele, „Mis kell (aeg) on? – Sõja aeg,“ fraas mida mälestuste jutustaja oma taskus kõlistab, rõhutama selle banaalsust ja õõnsust.

Otseselt rinde lähedusse satub Luts, kui ta saadetakse Vitebskist asendajaks Hvojevo väliapteeki, mis asub 8 versta Baranovištši rindejoonest. Selles jutustuses, mis ongi „Tagalas“ vihjatud „see mis eespool“, on tunda pigem kõhedust kui õudust. Hvojevo kõhedus tuleneb omakorda registrite klappimatusest, võltsrõõmsameelsusest, mille taha teadjad peidavad sõja tegelikkuse, seeläbi inimkahjustuste keskel elada suutes. Tšernovi-nimeline kapten, kelle lapseotel naine tal rinde lähedal külas viibib, võtab Lutsu lahkelt kaasa ja viib ta mootorrattaga tuleliinile veelgi lähemale. Samasuguse teeseldud rõõmsameelsusega saadab teda tuttav arst palatisse eesti nimedega raskesti haavatud sõdureid külastama. Luts palub soldatitel, kelle nimedeks on pandud Selge, Kivi ja Kask, jutustada oma sõjalugu. Esimene mees sureb enne kui ta oma looga alustada saab, teine, kes on kaotanud mõlemad jalad, on selleks liiga raevukas, kolmas jõuab enne kustumist paluda Lutsul oma emale Tartusse teade viia. Iroonilise kontrastina leiab Luts haavatud, kuid

hoopis suurema paranemislootusega eestlased ohvitseride palatist, kus üks leitnantidest tema kui kirjaniku ära tunneb. Küsimuse peale, kas ta parajasti midagi kirjutab, bravuurselt ennast ja oma olukorda süžeeks pakkudes, vastab Luts: „Ei, ma esialgu ei kirjuta mitte millestki. Tõde ei lasta läbi ja valetada ma ei taha.” (Luts 2000: 195) Kui surevate eesti lihtsoldatite voodite juures tunneb Luts end liigutatuna, siis pärast leitnant Reinbergi küllastamist võtab ta kogu hospitalivisiidi kokku irooniaga: „Jätan sinna paika kõik oma paberossid, ütlen veel midagi pastorlikult ebakohast, luitunud kraami ja räissi, sest selleks olen ma veel küllalt rumal. Need poisid juba ei vaja minu troostivaid sõnu, aga veidi heameelt siiski ehk valmistab neile minu kohmakas külaskäik. Kuid jumal seda teab. Võib-olla, et irvitavad niisama: „See tagala rott!”” (Luts 2000: 196)

Üks ulmelisemaid seiku Lutsu mälestustes on nn „õhusõit“, kus Belgia lendurid olla viinud ta proovisõidule linna kohale; see jääb meelde „merehaiguse“ tõttu ja selle pärast aasivad sõbrad teda hiljem, arvates, et tegemist on luiskelooaga. Teine fantaasiaküllane, mõnuga jutustatud lugu on jõulukuuse otsing tuisu ajal Vitebski lähedal metsas. Selles tembus osaleb peale Lutsu ja tema Tartu sõbra Raineri ka nende Riiaast pärit kolleeg Georg Arbusov (kelle isa Leonid Arbusov oli tuntud ajaloolane). Seiklus lõpeb karistusega, vähe puudub, et sõjakohtuga, kusjuures kõige halvemini läheb antud juhul Arbusovil.

„Sõjaränduri“, sõjamälestuste neljanda osa ja mälestuste 13. köite alguses naaseb jutustaja väite juurde, et ta pole „sõjakirjanik“, ning tõlgendab ise oma kirjatüki žanrit: „Hea küll, siis ma istun päevakese paigal ja puhun kodurahvale sõjajutte, umbes neidsamu, mis kirjutan siinsamas oma mälestuste XII andes. Ning polnud mul siis veel vähematki aimu, et kord hakkab kirjutama neid mälestusi. Praegu, mil ma seda siiski teen, kardan, et nad venivad pikemaks kui mu teised kirjanduslikud teosed kokku. Jah, olen küll püüdnud hoiduda kirjeldamast sadasid pisiasju, aga ometi libisevad läbi

mõnedki, kui satun hoogu. Nagu kahju on jätta märkimata mõnda *pildikest või tüüpi*, mis otsekui käesoleval hetkel seisavad silme ees. Õieti ju koosnevadki mu senised mälestused enamlikult *pildikes-test ja pisiasjust*, ja vaevalt on neist keegi leidnud midagi suurt ja sügavat. Tean, mu haarang on väike, kuid ometi ma ei saa teisiti, kui pean haarama... tihti kas või tühja tuult." (Luts 2001: 14, minu rõhutus – T.A.K.)

Milles seisneb Oskar Lutsu Esimese maailmasõja mälestuste kirjanduslikkus, peale selle, et nende autor on ise kirjanik, kellel oli juba sõja alguses kindel koht eesti kirjanduspildis? Mida tähendab „lihtne elulugu“, mida Lutsu jutustaja väidab koostavat? Mary Chamberlain ja Paul Thompson osutavad oma kogumiku *Narrative and Genre* sissejuhatuses Timothy Ashplanti tööliste elulugude analüüsile järgmiselt: „Anekdoot, lugu loos on enamuses elulugudes kõige kergemini äratuntav formaalselt kirjanduslik element.“ (Chamberlain, Thompson 1998: 1) Lutsu sõjamälestuste anekdoodid ehk „pildikesed“ käivituvad sageli mõnest sõjaaegse argielu „pisiasjast“, ehk sünnivad dialoogi pinnalt. Samas tuleks võtta seda autori/Lutsu tagasihoidlikku protesti ettevaatlikult: eriti köites „Która godzina?“ on „pisiasjad“, nagu Varssavi väikese tüdruku surm, suure sõja traagika sümbolid. Varjundirohke huumor aitab kummastada sõja mütologiseerimist ning luua tingimusi groteskiks.

Maskuliinsus ja Esimene maailmasõda

Liisi Esse võrdleb kahe rahulolematu eesti sõduri (Mart Meinvaldi ja Adolf-Arthur Kuldkepi) kirju kodustele ning paneb tähele, et üsna sõja alguses täitis nende mõtteid deserteerumise soov (Esse 2014: 146–147). Esse väidab, et „kamraadlikkusest“ ei saa eesti soost sõdurite puhul rääkida, kuna enamasti hajutati nad väeosade vahel ära, et vältida rahvustundest tingitud rahutusi või vastuhakku;

paljude eesti lihtsoldatite vene keele oskus oli puudulik. Kui nii, siis tõstatub siin üldisem kommunikatsiooni küsimus, mida võimendab fakt, et eestlased olid ju pea eranditult kirjaoskajad kirjaoskamatute vene sõdurite seas. Kas ja kuidas võis selline isoleeritus soodustada soldatite hulgas sagedast kirjade kirjutamist või päeviku pidamist eesti keeles? Kuigi Esse väidab, et ta tugineb ulatuslikumale päevikute ja sõdurite kirjade analüüsile, on siiski riskantne (kui mitte spekulatiivne) väita, et õlatunne, sidusus ning kamraadlikkus tekkisid eesti sõdurite vahel alles rahvuslike diviiside moodustamise perioodil, koos kasvava rahvustundega (Esse 2014). Elulooliste materjalide uurimisel tuleks aga tähelepanu pöörata küsimusele, kas kirjutajad mainivad eesti soost rindekaaslasi või sõjaväehaiglates kohatud kaasmaalasi, ning kuidas nad kirjeldavad jagatud sõjateed.¹⁸

Oma hirmu ja ängi käsitlevas artiklis hoiatab Joanna Bourke, et emotsioonid on läbivalt sotsiaalsed, kuid mitte sotsiaalselt konstrueeritud, ning et neid tuleb vaadelda ja tõlgendada keele kaudu. Samas peaks arvestama, et emotsioonid on vaimse ja füsioloogilise piiril asuvad nähtused, mis seovad indiviidi sootsiumiga dünaamiliselt, ning mis alati viivad midagi sotsiaalset täide (*social enaction*) (Bourke 2003: 113). Kuidas nendest kõneldakse, sõltub keelest ning ühiskondlikest tavadest, ka kultuurilistest vaikumispiiridest. Kahtlemata on sõjas käinud ja kannatada saanud soldatite mälestustest võimalik välja lugeda emotsionaalseid koode, kuigi eesti sõdurite kirjutistes võivad need olla kultuuritavade kohaselt tagasihoidlikud ja sõnaahtrad.

Maskuliinsusest ja Esimesest maailmasõjast on tähendusrohkest kirjutanud Jay Winter, kes käsitleb nende Esimese maailmasõja prantsuse sõdurite saatust, kes tulid sõjast koju füüsiliselt

¹⁸ Teises maailmasõjas käinud eestlaste mälestustes mainitakse sageli oma rahvusest kaaslasi. Seda tuleb tõlgendada arvestades nii Vene kui Saksa armee üksuste komplekteerimise poliitikat.

purustatuna. Iseäranis huvitavad teda sõdurid, kes olid saanud näost haavata ning kelle välimus oli moonutatud. Prantsuse keeles oli sõja lõpuks nende sandistatud meeste kohta käibel väljend *gueules cassées* (sõnasõnalises tähenduses 'katkised lõustad'). Nende meeste välimuse tõttu oli nende lähikondlastel (eriti lastel) raske, kui mitte võimatu, kohaneda. Paljud sõjas käinud viis see meelete ning suitsiidini (Winter 1999: 50–51). Mehi, kes olid saanud peast, eriti näost, raskelt haavata, oli Winteri väitel 12% haavadega ellujäänute koguarvust.¹⁹ Kahtlemata pani see kurb asjaolu mehe maskuliinsusetunde proovile, isegi juhul, kui tal muid kehalisi vigastusi polnud, kui ta oli töövõimeline ega kannatanud lahingus saadud raskete vaimsete kahjustuste all. Kuna laiema ühiskonna silmis olid need moonutatud (mitte küll tingimata väetid) mehed stigmatiseeritud, siis vaikiti nad maha ning üritati neid unustada. Nende meeste jaoks olid Winteri uurimuse järgi sõjajärgses elus toimetulekuks väga olulised nn „fiktiivsed sugulased“ (*fictive kin*), nagu näiteks näost haavata saanud kolonel Picot' algatatud veteranide organisatsioon. Need ühendused täitsid mitmeid lünki, varudes veteranidele materiaalset toetust seniks, kuni riigibürokratia sotsiaalsete toetustega järele jõuab, kuid pakkudes ehk veelgi tähtsamat – emotsionaalset tuge. Picot' organisatsioon lõi veteranide jaoks puhkekodu, kus nad said viibida sallivas õhkkonnas ning sõda ühiselt mäletada (*remembrance*), nii nagu nemad seda kogesid. Prantsusmaal moodustati mitmeid selliseid organisatsioone ning toetati erarahadega. Enamus neist olid 'alternatiivsed' veteranide ühendid ehk tänapäeva mõttes võrgustikud. Winter väidab, et ühiskonnal

¹⁹ Et mõista Esimeses maailmasõjas võidelnute ja raskesti peast ja näost haavatute protsenti, tuleb Winter meelde, et kolmandik näost haavatuid pidi elama edasi moonutatud näoga. Winter rehkendab, et kui võtta arvesse vaid Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa, sai Esimeses maailmasõjas haavata 7 miljonit meest. Nendest 280 000 oleksid kuulunud „lõhutud nägude“ kategooriasse (Winter 1999: 48).

oli vaja tõrjuda neid mehi, kes ehk kõige selgemalt kehastasid sõda kui õudust ja hävingut, kui üha jätkuvat protsessi. Järelikult tekkis Winteri sõnul veelahke kahe „kollektiivse mäletamise“ viisi ehk meenutamise (*remembrance*) ning kommemoratsiooni (*commemoration*) vahel. Esimene neist mõistetest osutab meenutamisele, mis toimub kas pereringis, lähikonnas või saatuskaaslaste ühendustes, teine on avalik tähistamine (nagu varem mainitud, mälestussambad, surnuaiad ja sarnased mäluaigad): „Sellise kujutletud suguluse vormi levimine läbi mäletamisele rajatud ühenduste on üks kahe maailmasõja vahelise aja sotsiaalajaloo võtmelisi aspekte. Nendel (st Picot' algatatud „lõhutud nägudega meeste“ ühendustel) oli oma 'kollektiivne mälu', kuid seda ei jaganud suurem kollektiiv, riik.“ (Winter 1999: 51)

Kui taaskord asetada mõttes eesti sõdurite Esimese maailmasõja mälestuste tekstikorpus kõrvuti suuremate rahvaste (eelkõige prantsuse, briti, saksa) tekstimassiividega, siis peab nentima, et eesti materjal on palju hõredam ja lünklikum. Nii nagu Oskar Lutsul oli oma kaasmaalaste küllastamise stseenis (mis võib muidugi olla tüpoloogilisel alusel koostatud fiktsioon) algul raske eesti mehi üles leida (välja arvatud siis, kui mehe perekonnanimi oli lihtne ja otsest eestipärane), oleks pea võimatu diferentseerida Vene armees võidelnud eesti sõdurite haavatasaaamise viise ning arvutada nende osakaalu (vt Tannberg 2011: 189–190). „Maskuliinsus“, mille üle on Esimese maailmasõja teaduslikus kirjanduses palju arutletud (vt Braudy 2003, Dawson 1994, Carden-Coyne 2014, van Bergen 2009) on katusmõiste, mida tuleks spetsiifilisemalt määratleda, kuid antud kontekstis võib seda võrdsustada sõjaaegse meheliku käitumise raamidega. Ülalpool analüüsisin alamvaelase Jaan Silla hoiakuid, kes oma päeviku alguses teatas, et ta pidas sõjast kõrvalehiilimist ebasobivaks käitumiseks. Samas, nagu on tõdetud uurimiskirjanduses suuremate sõjas osalenud rahvaste kohta, võivad maskuliinsuse

sotsiaalsed ettekirjutused mitte kehtida Suure sõja enneolematutes tingimustes (Dawson 1994, Roper 2012, Carden-Coyne 2015). Seda tõdesin nii Silla kui ka Piiperi päevikutes seoses inimeste käitumisega kohutava valu mõju all. Mil määral eesti sõdurid kirjutasid oma kehalistest vigastustest sõjas ning laiemalt, mis olid 20. sajandi alguses eesti ühiskonnas informaalne sotsiaalse kontrolli raames vastuvõetavad „maskuliinsuse“ väljendusviisid? Need on teemad, mis vajaksid lähemat uurimist. Siinkohal olen kasutanud allikaid, mille autorid said haavata, kuid naasid pärast sõda enam-vähem normaalsesse ellu. Haavata saamise ehk „sandistumise“ problemaatikat ning selle subtiilset väljendumist eesti lihtsõdurite mälestekstides tuleks tähelepaneliku lugemise kaudu jälgida.

Maskuliinsuse probleematika alla kuuluvad ka nende meeste mured, keda tervise pärast sõtta ei võetud või kes sõtta ei läinud, need, kes otsisid ning leidsid kõrvaltee. Nende hulgas oli ka tuntud haritlasi. Gustav Suits oli liiga kehva silmanägemisega (lühinägelikkus), et Vene armeesse soldatiks kõlvata. Alates 14. juulist 1916 täitis ta oma sõjalist kohustust raamatupidajana Sveaborgi merekindluses Helsingis, samas jätkates tundide pidamist koolis kuni 1917. aastani, mil muutus tõenäoliseks, et mobilisatsioon teda enam ei puuduta (Iher 2011: 78). Samuti ei olnud soldatiks kõlbulik Friedebert Tuglas, kes veetis sõja-aastad enamasti välismaal. 1914 aasta suvel lõpetas ta Ahvenamaal oma romaani „Felix Ormusson“ ning teda sõda ei „neelanud“. Sõja-aastatel viibis ta pikka aega välismaal. Artur Adson meenutab valikuvõimalusi püssi alla minekust pääsemiseks. „Jälle kutsuti uusi aastakäike lipu alla. Ka üksikud pojad, kes pikad rahuaastad läbi olnud väeteenistusest vabastatud ematoitjatena, nagu rahvasuu seda seadust seletas, pidid ka minema. Nii oli järjekord tabanud mindki ja vist juba 1915. a. sügisel. Kuid selleks ajaks oldi meil Tallinnas juba midagi õpitud... Eesti mehed ei läinud enam täisarvuliselt ja mõtlematult lipu alla, vaid hakkasid valima ja

ringi vaatama. Tallinna rajati Peeter Suure nimelist merekindlust. Sellest sai paljude eestlaste elupäästja ning mõnegi mehe rikastaja. Kindlus vajab ehitamiseks maid ja ehitajaiks mehi. Kindluse laialdaste alade alla võeti sajad tiinud maid, lahmakate ja ribade viisi. Need vajasid mõõtmist ja mõneski osas loodimist.“ (Adson 1949: 70) Adsonil õnnestus leida endale koht maamõõtjana oma sõbra Kusti Toome vastrajatud ehitusbüroos: „Selles töötamine tähendas ajapikendust mobilisatsioonist ja kandis ‘arvel oleku’ nimetust. Sinna sihtisin minagi, sest miks peaksin ma laskma end kutsuda püssi alla, kui ma sedasama sõda oskasin teenida teodoliidi, nivelliiri, aritmoomeetri ja teiste instrumentide abil? Lahkusin sel päeval, kui minu kategooria ning aastakäik kuulutuselbale ilmus, linnavalitsusest ja asusin „arvele võetuna“ Kusti Toome büroosse, teiste samasuguste hea käekäiguga isikute seltsi.“ (Adson 1949: 70) Adson mainib möödaminnes ka mõnda kunstnikku ja kirjanikku, kes Peeter Suure ehitustööde varjus sõjast pääsesid. Jutustuse toonist tajume, et sõtta minemise vältimine, alternatiivi otsimine ning oma oskuste rakendamine kõrvalisemas kohas ei olnud pejoratiivselt „oma naha hoidmine“, vaid pigem tervemõistuslik, praktiline ja ettevõtlik. Mehisuse proovilepanek sõjamasinasse tõtates oleks olnud mõttetu, kui mitte absurdne: Adsoni tõlgendus oma käitumisele 1915. aastal rõhutab teistsuguseid väärtuskobaraid, erinevaid viise, kuidas mehelikkust väljendada.

Sõjamälestuste sadestumine ja esitamine: Englundi juhtum

Erinevates kontekstides on nii Modris Eksteins kui ka Angela K. Smith õigustatult osutanud kümneaastasele ajavahemikule Esimese maailmasõja lõpust kuni 1920. aastate lõpuni, mil hakkasid ilmuma kanooniliseks kujunenud memuaarid läänerindel võidelnud inglise

ja prantsuse haritlastelt, näiteks luuletaja Robert Graves'i 1929. aastal ilmunud autobiograafia *Goodbye to all that* ('Hüvasti kõigele sellele', vt Eksteins 1989, Smith 2000) ja Siegfried Sassooni irooniaküllane, anonüümselt avaldatud fiktsionaalne autobiograafia *Memoirs of a Fox-Hunting Man* ('Ühe rebaseküti mälestused', 1928).²⁰ Eesti meeste puhul tuli avaldatud memuaristika ilmumist oodata kauem, kuni 1930. aastate teise pooleni. Ühtlasi võiksime väita, et kümneaastane ajavahemik on juba piisav, et teatud sündmusi nii privaatselt kui ka avalikult mütologiseerida, tõstes esile neid versioone sündmustest, mida peetakse vajalikuks mäletada, tõrjudes ehk vaigistades mitte-soovitavaid meenutusi. Kuna Eesti sõjaajaloo seisukohast on tähtsaks peetud rahvuslike diviiside moodustamist Vene armees 1917. aastal, siis on kõige sidusamaks kihiks avaldatud memuaristikas ohvitseride mälestused (Hinnom 1955, Laretei 1970), seda nii kahe maailmasõja vahelisel ajal, Teise maailmasõja järgsel ajal, Välis-Eestis kui ka uues Eesti Vabariigis pärast 1991. aasta pööret.²¹ Sõjaajaloolased on viimase 5–10 aasta jooksul pingutanud, et neid tekste avaldada. Kui

²⁰ On oluline mainida, et 1922. aasta oli kirjanduslikust seisukohast tähtis aasta, mida mitmed kirjandusloolased peavad modernismi läbimurdeks. Esimese maailmasõja järgi on selles „modernistlikus“ läbimurdes palju. Näiteks ingliskeelses kirjandusmaailmas ilmusid Virginia Woolfi romaan *Jacob's Room* ('Jakobi tuba'), mille peategelane on sõtta läinud noor inglane, James Joyce'i *Ulysses*, T. S. Elioti *The Waste Land* ('Ahermaa'). Oluline on märkida, et kui Woolf ja Joyce viljelesid eksperimentaalset proosat, siis E. M. Forster ja John Galsworthy järgisid realistlikku stiili. Ka Ford Madox Fordi neljaosalises romaanis *Parade's End* ('Paraadi lõpp') on Esimest maailmasõda valdavalt kujutatud realistlikus võtmes, küll aga on Fordi Esimese maailmasõja ajal ilmunud romaan *The Good Soldier* ('Hea sõdur', 1915) modernistlike joontega. Prantsuse sõjateemalise kirjanduse hulgast võib esile tõsta Roger Martin du Gardi perekonnaromaani *Les Thibault* ('Perekond Thibault', alustatud 1920, viimane köide ilmunud 1939), mille viienda köite tegevus leiab aset 1914. aastal.

²¹ Kui enne Esimest maailmasõda oli Vene sõjaväes 1150 eesti soost ohvitseri, siis sõja jooksul lisandus neile 1800 eestlasest ohvitseri, kes olid läbi teinud

neid lähemalt lugeda võtta, leidub mitmeid võrdlusjoooni, ning ohvitseride mälestusi oleks kasulik lugeda koos 1936. aastal ilmuma hakanud Sõjakirjanduse seeria raamatutega, millest osa on tõlked saksa, vene või prantsuse keelest, ning leida mitmeid paralleele.²² Ohvitseride mälestustes on teatud koherentne algkogemus, ka sarnaseid püüdlusi, näiteks rahvuslike üksuste moodustamine ja hinnanguid Esimese maailmasõja kohta, mille jälgimine võimaldab tekste omavahel diferentseerida. Ei ole sugugi vähetähtis, et kahe ohvitseri mälestuste pealkirjaks on valitud mõiste „Suur heitlus“.

Esimeses maailmasõjas osalenud eestlaste autobiograafilisi materjale lugedes olen jätkuvalt teadvustanud kiusatust esitada neid kirjeldavalt (osalt ja paratamatult ka ümber jutustavalt (*retelling*), ehedamana tunduvaid pikemaid lõike ehk noppeid kõrvutades või ladestades. Selline teguviis on tekstianalüüsi-eelne, samas otseselt või vaikimisi tõlgendav meetod, mis ei kuulu sugugi ainult kirjandusteadusele. Kõrvutuste (*juxtapositions*) ehk kollaažide hädaohud tulenevad tekstilõikude, piltide, anekdootide, Lutsu sõnutsi „pildikeste ja pisiasjade“ selektsioonist. Silma torkavad ikka ladusalt jutustatud, piltlikud või emotsionaalselt intensiivsemad lõigud või „tihedad kirjeldused“. On raske vältida tänapäevase tõlgendusrastri projitseerimist tekstidele, mis pärinevad „võõrast“ ajast. Ohust annab märku ka teatud paratamatu sooline klappimatus ehk mõistmisbarjäär mälestusi kirjutanud meeste ning tõlgendavate tänapäevaste naiste(adlaste) vahel. Sõda oli valdavalt meeste maailm, millesse olulist rolli mänginud halastajaõed ja teised naissoost hooldajad on jätnud väheseid jälgi. Võib küsida, kas neid viimaseid on otsitudki (vt Higonet 1999, Summerfield 1998)?

lipnikukooli, mis küllalt sageli osutus lühikeseks, pealiskaudseks ja puudulikuks (Tannberg 2011: 283).

²² Noor-Eesti kirjastuse poolt välja antud Sõjakirjanduse sarja taust (nt millised tekstid valiti, kes valis, kes tõlkis jne) on läbiuurimata teema.

Arvestades neid mööndusi, tuleb käesolevat artiklit vaadelda kui "eeltööd" uurimusele, mis isegi tänaseni arhiividest välja kaevatud ning avaldatud materjali arvesse võttes nõuaks aastaid. Üha paisuva Esimest maailmasõda käsitleva kirjanduse hulgas on üks ahvatlev võimalus, mis selle artikli kirjutamisel on soodustanud enesekriitikat. Ajaloolase Peter Englund'i väitel kasutab ta oma raamatus „Sõja ilu ja valu“ „anti-ajaloolist meetodit“, et kujutada sõja argipäeva, kombineerides ning järjestades väljavõtteid erinevates žanrites väljendunud lihtsate inimeste mälestustekstidest nii, et igat sõjapäeva Esimese maailmasõja nelja ja poole aasta vältel esindaks üks valitud sissekanne (Englund 2011: x). Ajatelg on neutraalne, selektsiooni ega esiletõstmist ei toimu: kõik päevad on samaväärsed; raamatus puuduvad maakaardid ja sõja-ajalooline narratiiv, mis aitaks lugejal orienteeruda. Sellist kompositsiooni võiks nimetada „makro-päevikuks“, kuna valitud autorite vahel puudub „päris-eluline“ side (ehk ristviitelisus) ning nende kooslust etendab vaid ajaloolane ise. Kõik muud sõrestikud ja seosed on lugeja luua, nii palju või vähe kui ta seda suvatseb. Ühe huvitava dünaamikana torkab silma lugejapoolne ironia-taju, kui tema enda teadmised sõja suurematest sündmustest põrkavad mõnda tekstilõiku lugedes kokku (Lutsu mõttes) „pildikeste ja pisiasjadega“. Suurte sündmuste nivelleerimine kronomeetriaks ehk edasi marssivate päevade jadaks võib ajaloo-alaselt väga hästi haritud lugejale ka muid dissonantse tekitada.

Ajaloolane-näitejuht Englund on valinud välja 22 inimest erinevatest riikidest ja rahvustest, nende hulgas 5 naist (2 sanitari, üks austraallannast autojuht, üks saksa koolitüdruk ja üks Poola aadliku abikaasa), kes Esimest maailmasõda kogesid ning oma kirjalikes mälestustes kajastasid. Oma meetodi tagamaid ega oma valikuprintsiipe Englund, kes on kutseline, mitte harrastusajaloolane, ei ava. Teadlikult ja tasakaalukalt valib ta oma *dramatis personae* hulka sõja erinevatel rinnetel võidelnuid, seega üritades sihilikult

hoomata tervet geograafilist „sõjateatrit“ ning luua panoraamefekti. Oma eessõnas väidab ta, et selline raamat ei taotle mitte protsesside, vaid muljete, elamuste ja meeleolude edasiandmist: „[---] üritasin seda igal moel epohhiloovat sündmust viia selle väikseima, atomaarse koostisosa, nimelt üksikisiku ja tema elamuse tasandile.“ (Englund 2011: x) Küll aga tõdeb ta, et tema 22st tegelasest kuulus enamuse samasse vanusekohorti, nimelt need, kes Esimese maailmasõja aegu olid 20. eluaasta ringis. Englundi sõnutsi sõda „röövis neilt nooruse“ (Englund 2011: xi).²³

Englundi teost „mänguliseks“ nimetada ei oleks vale, olgugi et selles võib näha sarnasusi dokumentaalfilmide kadreerimistehnikatega. Lugeja ei saa kontrollida, kuidas ja kust tekstilõigud on valitud, kas alles on jäänud emotsionaalselt kõige intensiivsem osa meenutaja tekstist. Kumuleeruvate lugemismuljete kaudu võib tõesti toimuda katartiline protsess. Kuid meetod jääb läbipaistmatuks – ning lugeja tajub, et „niiditõmbaja“ püüab kujundada tema koondmuljet sõjast, eriti selle traagikast. Oleks ju põhimõtteliselt võimalik seotada väga mitmeid sarnaseid kollaaže, kasvõi kasutades Englundi 22 tegelast, valides nende memuaaridest erinevaid tekstilõike, ning neid configureerides ka sõja-aastate, nädalate ning päevade lõikes teistes järjekordades.²⁴ Samas ei ole see tähelepanek veel põhjendatud kriitika: postmodernistlikus arusaamises tulekski koostada sel-

²³ Siin on sarnasus kaotatud põlvkonna mõistega, vrdl Wohl *Generation of 1914* (1979), kuigi 22 tegelase sünniaastaid ning muid sotsiaalseid märke arvestades ei moodustu neist sotsioloogilises mõttes koherentset põlvkonda. „Kaotatud põlvkonna“ mõistet kasutatakse küllaltki tihti tajumata, et selle määramisel on vajalik mõelda ka klassile (vaikimisi eeldatakse, et „kaotatud“ kuulusid haritlasele).

²⁴ Kollaažide „masina“ käivitamisel tekiks probleeme eluloolise materjaliga ümberkäimise eetiliste piiridega. Englund, kes nimetab end „melanhoolseks ajaloolaseks“, keeldub antud teoses vastutusest meetodi ees, mida ta lubab selgitada mujal.

liseid kollaaže võimalikult palju, et nad teineteise vastu hõõruksid, kattuksid, lahkneksid, peaasi, et ei tekiks petlikku muljet tervikust, mütoloogilistest moodustistest ega metanarratiividest. On õigustatud küsida, kas Inglundi püüe ajahetki rekonstrueerida toimib, kas ta võtab piisavalt arvesse sotsiaalseid positsioone ning nihestusi, konfliktseid ehk võistlevaid (*contestatory*) mäletamisi? Nende, paljude ajaloolaste jaoks pea kohustuslike arutelude puudumine on Inglundi jaoks ilmselt „anti-ajalooline“ võte. Lisaks veel asjaolu, et raamatu kasutatud kirjanduses pole isegi eristatud 22 tunnistaja omaeluloolisi tekste sekundaarkirjanduse hulgast; mõned allikad jäävadki „autoritega“ seostamata.

Järelduste asemel

Esimeses maailmasõjas osalenud eesti meeste sõjalugu on kobar „väikesi lugusid“, lood eestlastest, kes käisid oma sõjateed üksinda; harva oli neil kõrval kaasmaalasi.²⁵ Need lood erinevad mitmeti nii lääne- kui idarinde sõjanarratiivide põhiliinist ning nende arhiivimahtu on siiani raske hinnata.²⁶ Kui nendest „mitmekesisest ning tihketest mälujälgedest“ üritatakse koostada kogumuljet edasi andev narratiiv, oleks seegi vaid Suure sõja „väike ajalugu“, pealegi pärit sõjatandri perifeeriast (Winter, Sivan 1999: 35). Kahtlemata kuulusid sellesse koondnarratiivi ka sõtta mobiliseeritud eesti meeste perekonnad, keda ähvardas majanduslik kitsikus, toiduainete ja muude tarbekaupade puudus ning hirm sõja jalust põge-

²⁵ Vene tsaariarmee ametlik poliitika nõudis vähemusrahvuste liikmete laiali-hajutamist, et vältida poliitilisi ohte. Alates 1917, kui formeeriti rahvusväe-osasid, olukord muutus.

²⁶ Tõnu Tannbergi koostatud 901 leheküljeline raamat „Eestlased ilmasõjas: Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast“ (2015) osutab mälestusmaterjali kirevusele, kuid eessõna ei selgita, kui palju asja-kohast avaldamata materjali veel võiks olla.

nemise ees.²⁷ Ometi ei ole sellist laiendatud Esimese maailmasõja sotsiaaljalugu seni jõutud kirjutada.²⁸

Kui vaadelda Esimesest maailmasõjast osa võtnud eesti meeste mälestuste kujuteldavat massiivi, tuleb ühelt poolt tõdeda, et Esimene maailmasõda kui *topos* (ehk Jay Winteri kasutuses Pierre Nora termin „mälukoht“) Eestis sulab kokku Vene revolutsiooni, Saksa okupatsiooniaasta ning Vabadussõja mälestustega, teisisõnu: see mattub nende kihtide alla. Ajaloolane Jüri Kivimäe on hoiatanud, et käsitledes Esimese maailmasõja representatsioone ajakirjanduses ning mälestustekstides, tuleb silmas pidada, et sellel sõjal on erinevates keeltes „autohtoonne tähendus“, mistõttu tuleks sõja-aastaid hoolikalt eristada (vt Kivimäe käesolevas kogumikus – toim).

²⁷ Oskar Luts kirjutab oma päevikus 21. oktoobril 1915: „Ema kirjutab, enamasti igal pühapäeval „Tartus suur petrooleumi ja suhkru puudus.“ Vitebskis, kus Luts 1915. aasta oktoobris viibib, on olukord sarnane: „Ka siin, Viitebskis, pole niihästi õli kui suhkurt ega jahu. Linn vaevalt valgustatud. Poodid poolpimedad. Nahka kaalutakse kullaga.“ (Luts 1986: 12–13). Puudus tekkis sõjaväehospidalis ka kuremarjaekstraktist, mida Lutsu teadmiste järgi pidi Tartus üks vabrik tootma. Selle ekstrakti muretsemise ettekäändel – kuna see mõjuvat tänapäeva mõttes immuunsust tugevdavalt ehk tüüfust tõrjuvalt, kaupleb ta Vitebskis paiknevast Väliapteegist nr 1 kojusõiduload. Tartusse jõudnud, veendub ta peatselt selles, mida oligi oodata: et tööstuselt on „ära riisunud“ ning Venemaale saadetud kõik, mis järel. Toorainete puudumise tõttu tootmine seisab. Kuremarjaekstrakti stsenaarium on puhas koomika. Selle episoodi kirjeldamisel rõhutab Luts olukorra absurdsust, kuid seiklus tuleb ametlikult kinnitada: tuleb tühjade kätega tagasi tules kaasa tuua vabrikupoolne tõend (Luts 2001: 126–130, vt ka Lust 2014).

²⁸ Kersti Lust osutab tühemikule Esimese maailmasõja sotsiaal-majandusliku ajaloo uurimises Eestis ning heidab pisut kriitilise pilgu rahvusvahelisse ajalookirjandusse, kus esiplaanil on elulooliste tekstide uurimine: „20. sajandi viimastel kümnenditel tegeldi intensiivsemalt sotsiaalsete ja majanduslike küsimustega ning ind selles vallas pole raugenud ka praegu, kuigi ajalooteaduse eesliinil kõidab nüüd vahest enim meeli sõdurite sõjakogemuse analüüs.“ (Lust 2014: 200)

Vabadussõda kinnistus rahvuslikuks kangelasanarratiiviks, mille üheks keskmeks on sangarlik koolipoiss, nagu seda on Albert Kivika romaani „Nimed marmortahvilil“ (1936) peategelased. Teisteks keskmeks on vastavad reeturi- ning abilisekujud, mille repertuaari loetlemine jääb selle artikli piiridest väljapoole. Vabadussõja mälestuste kogumiseks korraldati 1930. aastate algul riiklik kampaania. Saadud/laekunud Vabadussõja mälestuste kogumi hulgas leidub aga mitmeid tekste Esimese maailmasõja veteranidelt, kelle hulgas oli neid, kes ise erinevatel põhjustel Vabadussõtta ei läinud, kuid pidasid oma Esimese maailmasõja kogemust jäädvustamisväärseks (Esse 2015: 28).²⁹ Veel 1936. aastal alustab Noor-Eesti kirjastus Sõjakirjanduse seeria avaldamist, mis koosneb nii eesti autorite mälestustest Esimeses maailmasõjas kui ka tõlgitud memuaristikast. Sarja esimene teos oli ülipopulaarne Manfred von Richthofeni „Punane lahingulendur“, mille teine trükk ilmus 1943. aastal Saksa okupatsiooni ajal.³⁰ Kui jätta kõrvale Oskar Lutsu mälestused, siis võib üksikute mööndustega väita, et eesti Esimese maailmasõja-aineline ilukirjandus on pea olematu.³¹ Ehk aitavad

²⁹ Et esimesed katsed mobiliseerida eesti sõdureid Vabadussõtta nurjusid, ei ole saladus. Samas kuulub see vaikuste ja vaikimiste hulka, mis ei ühti rahvusliku mütoloogiaga. Kogenud ning sõjaväljal käinud vanemad mehed suhtusid Vabadussõtta minekusse skeptiliselt. Nii mõnelgi oli juba tulnud põdeda oma eelneva sõjatee tervisehädasid, rääkimata sellest, et nad vastutasid pere toitmise eest.

³⁰ Sarjas esinesid autoritena Eduard Grossschmidt, Lowell Thomas, Aleksei Brussilov, Louis Benjamin Campagne, Alexander Bauermeister, Arnold Hinnom, Thomas Edward Lawrence (viimast tunneb kirjandusmaailm tema eelistatud nimekuju, T.E.Lawrence järgi).

³¹ Konverentsil „Esimene maailmasõda eesti kultuuris“ arutati mõningate erandite üle: Mirjam Hinrikus rõhutas A. H. Tammsaare näidendi „Juudit“ ning lühijutu „Pöialpoiss“ ja „Varjundid“ sõjasugemeid, samuti võib Esimese maailmasõja jälgi leida Semperi novellikogumikus „Ellinor“ (1927) (vt Karelson käesolevas kogumikus – toim). Tiit Hennoste tõi oma kon-

käesolev kogumik ja konverentsil peetud arutelud kirjandus- teadlastel sellist ilukirjanduslikku kogumit paremini piiritleda ja iseloomustada.

Paul Fusselli väide, et üks peamistest Esimese maailmasõja kultuurimõjudest oli „hirmsa iroonia“ esiplaanile seadmine (Fussell 1975: 41), eesti kultuuri kohta ei kehti, peamiselt Eesti Vabariigi sündimise ja Vabadussõja tõttu. Suurteks üldistuseks oleksid ehk võimelised Esimeses maailmasõjas võidelnud ohvitserid, kelle vaatepunkt sõjas toimuvale oli metatasandil. Olen püüdnud näidata, et Esimese maailmasõja eluloolistele tekstidele on mõttekas esitada küsimusi lähtudes nende pärinemise kontekstist ning žanritundlikkusest, sealjuures jälgides erinevate kirjutajatele tuttavate „tekstuaalsete ressursside“ kasutamist. Kuid kuna oma mõju avaldavad ka kirjutamise ajaks olemasolevad samateemalised memuaarid, on kindlasti tähtis roll ka ajakirjandusel. Ühtlasi on selge, et Esimese maailmasõja kogemus on eesti kultuurilukku kirjutatud vaid poolikult, ning selleski „sissekirjutuses“ domineerivad ohvitserid ning rahvusdiviiside moodustamise protsess. Kuna hiljuti on ilmunud rohkem lihtsõdurite mälestusi, päevikuid ja kirju (Tannberg 2015a), siis on loota, et neid allikaid edaspidi ka uuritakse ja otsitakse juurde.

Kas ja kui võrd kajastavad sõjasündmustest 20 aastat hiljem kirja pandud eesti meeste mälestused oma kaasaegset memuaristikat, ilukirjandust ning ajakirjandust, on huvitav ning oluline küsimus, milleks uurija vajab ulatuslikku lugemust ning kultuuriajaloolisi

verentsietekandes näiteid viiest ekspressionistist luuletajast (Johannes Barbarus, Johannes Semper, Marie Under, Erni Hiir ja Henrik Allar), kelle tekstides on tunda Esimese maailmasõja hõngu. Kuigi novellikirjanik Peet Vallak veetis Esimese maailmasõja aastad Siberis ajakirjanikuna ja osales Vabadussõjas, väitis Enn Lillemets oma konverentsietekandes, et ka Vallaku novellistikasse on sõda oma jäljed jätnud. Lisada võiks Albert Kivika eksperimentaalsed novellid pealkirja all „Verimust“ (1920).

teadmisi (Kirss, Kivimäe 2009: 25).³² Nii kuulub kultuuritekstide tagasiulataw mõju meenutusdünaamikate ehk mäletamisprotsesside hulka. See tundub olevat üks Tannbergi 2015. aastal üllitatud kogumiku sõnumitest, kuna sõdurite mälestusi ja päevikuid ääristavad „Postimehele“ saadetud ning avaldatud sõdurite kirjad. Kui vaadelda Jaan Silla ning August Piiperi päevikuid sõja-aastatest, siis vähemalt Piiperi puhul võib ajalehelugemus olla toimunud sarnaselt kui kirjanäidete kogumid, andes mudeleid ning impulsse nii temaatiliselt kui ka stiililiselt.

Artiklis olen väitnud, et retrospektiivsust ning oma „tekstuaalsete ressursside“ pagasi kasutamist ei esine mitte ainult haritumate (nt Lüüsi Tolstoi lugemine), vaid ka lihtsamate inimeste mälestustes. Selliseid tekste tuleb kogudest otsida ning sõeluda, kirjutajate kohta täiendavat informatsiooni hankida, võimalikult palju tausta rekonstrueerida. Vastavalt mälestuste kirjutaja asukohale ja olukorrale ‘suure ajaloo’ sündmuste ajal, mõjutab sündmuste tempo meeste ajastutajumust, meeleolusid ning hoiakuid. Nii rindel kui ka tagalas tekkinud kaos kandub mälestustekstidesse üle teatud määrani, kuigi sündmuste toimumise ning mälestuste kirjutamise pikk vahe loob vaatepunktis distantsi. Teksti mõju lugejale sõltub jutustaja detailimälust, tema osavusest oma meeleseisundeid kirja panna, ka tema loomulikest kalduvustest pajatada ja jutustada, pika narratiivi koostamise kogemusest (vt Ashplant 1998). Ehk andis mõni ajalehele saadetud pala kogemust toorteksti kujundamiseks avaldamiseks kõlbulisse vormi, pika narratiivse teksti koostamise kogemust. Samas aga võib eeldada, et need, kes oma mälestused usaldasid kogumisaktsioonidele, ning olid teadlikud mäluasutuste autoriteedist, püüdsid oma mälestusi sõnastada viimistletult ning

³² Sellised eelteadmised hõlbustavad ka autobiograafiliste tekstide diskursiivset analüüsi, võimaldades kirjutajate „krobeldes keeles“ leida lausungeid, loosungeid, stampe ning klišeesisid.

vaoshoitumalt, pidades silmas millist enesekuvandit jätta järgmistele põlvkondadele.

Artiklis olen püüdnud käsitleda Esimesest maailmasõjast osa võtnud eestlaste valitud omaeluloolisi tekste, küsides, kuidas nad kasutavad oma väljendusvormi – päevikut, jutustavaid mälestusi või memuaare –, keskendudes nii sõja argipäevale kui sellele hiljem omistatud tähendustele. Ühtlasi olen vaadelnud vähese formaalse haridusega päevikuautorite kirjutamisharjumusi ja vormitaju. Selle põhjal võib järeldada, et eestlaste „perifeersusest“ lähtuvad sõjapäevikmälestused ei allu mõningatele tuntud seisukohtadele, mis on niivõrd kinnistunud Esimese maailmasõja mäletamise viisidesse, et nad on mütologiseeritud. Küll aga kehtib eestlaste Esimese maailmasõja mälestuste kohta Paul Fusselli hästi sõnastatud mõte: „Olen keskendunud kohtadele ning olukordadele, kus ristuvad kirjandus ja elu, seekaudu olen üritanud mõista neid simultaanseid ning vastastiku-seid protsesse, mille kaudu elu toidab kirjandust, ning kirjandus omakorda annab elule vormi. Kuid olen ka millegi enama üle mõelnud: viisid, miskaudu Suure sõja dünaamika ja ikonograafia on varunud pärast sõja-aegsele elule poliitilisi, retoorilisi, ning kunstilisi määrajaid. Samas ei tohi unustada, et samal ajal, kui sõda lõi uut müüti, tugines ta eelnevale mütoloogiale, mis on lõppude lõpuks meie elu kude.“ (Fussell 1975: ix) Eestlaste Esimese maailmasõja autobiograafiline kirjutus väärib edasiuurimist, et põhjalikumalt kaardistada selle ulatust ning väärtustada selle spetsiifikat ja paradoksaalsusi.

Kirjandus

Adson, Artur 1949. Siuru-raamat. Vadstena: Orto.

Ashplant, Timothy 1998. Anecdote as Narrative Resource in Working-Class Life Stories: Parody, Dramatization and Sequence. – Narrative and Genre. Eds. Mary Chamberlain, Paul Thompson. London: Routledge, 99–113.

- Barclay, Craig R. 1996. Autobiographical remembering: Narrative constraints on objectified selves. – Remembering our past. Studies in Autobiographical Memory. Ed. David C. Rubin. Cambridge: Cambridge University Press, 94–125.
- Bourke, Joanna 2003. Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History. – History Workshop Journal 55, 111–131.
- Braudy, Leo 2003. From Chivalry to Terrorism: War and the Changing Nature of Masculinity. New York: Vintage Books.
- Carden-Coyne, Ana 2014. The Politics of Wounds: Military Patients and Medical Power in the First World War. Oxford: Oxford University Press.
- Carden-Coyne, Ana 2015. Masculinity and the Wounds of the First World War: A Centenary Reflection, *Revue Française de Civilisation Britannique* [Online] XX-1. <http://rfcv.revues.org/305>; DOI: 10.4000/rfcv.305
- Chamberlain, Mary; Thompson, Paul 1998. Introduction: Genre and Narrative in Life Stories. – Narrative and Genre. Eds. Mary Chamberlain, Paul Thompson. London: Routledge, 1–121.
- Dawson, Graham 1994. Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities. London: Routledge.
- Dekker, Rudolf 2002. Egodocuments and History: Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages. Amsterdam: Uitgeverij Verloren.
- Eksteins, Modris 1989. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. Toronto: Lester&Orpen Denny.
- Englund, Peter 2011. Sõja ilu ja valu. *Esimene Maailmasõda 241 lühipeatükis*. Tõlk Ivar Rüütli. Tallinn: Varrak.
- Esse, Liisi 2014. Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas? – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22[29]) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 132–151.
- Esse, Liisi 2015. Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. – *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 21–32.
- Feuchtwang, Stephan 2000. Reinscriptions: Commemoration, Restoration, and the Interpersonal Transmission of Histories and Memories

- under Modern States in Asia and Europe. – Memory and Methodology. Ed. Susannah Radstone. Oxford: Berg, 59–77.
- Fussell, Paul 1975. *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press.
- Graves, Robert 1929. *Goodbye to all that: An autobiography*. London: J. Cape.
- Grosschmidt, Eduard 1937. *Suures heitluses*. Tartu: Noor-Eesti.
- Halbwachs, Maurice 1992. *On Collective Memory*. Ed./Transl. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
- Hašek, Jaroslav 1928. *Vahva sõdur Svejki seiklused ilmasõja kestel*. Tõlk Bernard Linde. Tartu: Loodus.
- Higonnet, Margaret R. (Ed.) 1999. *Women Writers of World War I*. New York: Penguin.
- Hinnom, Arnold 1955. *Suur heitlus: mälestusi rahvusväeoadest ja Vabadussõjast*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Hinrikus, Rutt 2014. Kommentaariks Jaan Silla päevaraamatule. – *Looming* 8, 1125–1126.
- Hynes, Samuel 1999. Personal narratives and commemoration. – *War and Remembrance in the 20th century*. Eds. Jay Winter, Emmanuel Sivan. Cambridge: Cambridge University Press, 205–220.
- Iher, Leili 2011. Gustav Suitsu jälil: fakte ja mõtisklusi. Tallinn: Varrak.
- Kahu, Meelik 1986. Saateks. – Oskar Lutsu päevik aastaist 1915–1916. *Litteraria* 3. Tallinn: Eesti Raamat, 5–9.
- Kalkun, Andreas 2008. Jakob Ploomi kirjad sõjast. Kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia. – *Akadeemia* 3, 559–588.
- Kattago, Siobhan 2015. Introduction: Memory Studies and its Companions. – *Ashgate Research Companion to Memory Studies*. Ed. Siobhan Kattago. London: Ashgate, 1–19.
- Kivikas, Albert 1936. *Nimed marmortahvlil*. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Laretei, Heinrich 1970. *Saatuse mängukanniks: müllu jäänud märkmeid*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Liulevicius, Vejas Gabriel 2000. *War Land on the Eastern Front – Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lust, Kersti 2014. *Võitlus toidu hinna tõusuga Eestis 1914. aastast 1917. aasta kevadeni*. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Koost Tõnu

- Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22[29]) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 200–2017.
- Luts, Oskar 1986. Oskar Lutsu päevik aastaist 1915–1916. Koost Meelik Kahu. Litteraria 3. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luts, Oskar 1996. Oskar Lutsu päevikud aastaist 1915–1916 (I) ja 1917–1918 (II). Koost Meelik Kahu. Litteraria 7. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luts, Oskar 2000. Tagala. Która godzina? Punane kuma. Mälestused XII. 2. trükk. Tallinn: Olion.
- Luts, Oskar 2001. Sõjarändur. Pikem peatus. Mälestused XIII. 2. trükk. Tallinn: Olion.
- Magnússon, Sigurdur Gylf; Szijártó, Istvan M. 2013. What is microhistory? Theory and Practice. New York: Routledge.
- Nora, Pierre 1973. Essais d'égo-histoire. Paris: Gallimard.
- Nora, Pierre 1984–1992. Les lieux de mémoire. Paris: Gallimard.
- Parrott, Cecil. 1973. Introduction. – Hašek, Jaroslav, *The Good Soldier Svejk*. London: Penguin Books, vii-xxii.
- Piiper, August 2015. Päevaraamat. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 222–462.
- Plato, Alexander von 2000. Zeitzeugen und die historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis – ein Problemaufriß. – BIOS 13 (1), 5–29.
- Roper, Michael 2012. *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War*. New York: Routledge.
- Sassoon, Siegfried 1928. *Memoirs of a Fox-Hunting Man*. London: Faber and Faber.
- Smith, Angela K. 2000. *The Second Battlefield: Women, Modernism, and the First World War*. Manchester: Manchester University Press.
- Sorlin, Pierre 1999. Children as war victims in postwar European cinema. – *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Eds. Jay Winter, Emmanuel Sivan. Cambridge: Cambridge University Press, 105–124.
- Summerfield, Penny 1998. *Reconstructing Women's Wartime Lives*. Manchester: Manchester University Press.
- Susi, Arnold 2009. *Vene impeeriumi hukk*. Tallinn: Grenader.
- Tannberg, Tõnu 2011. *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Balti ja Venemaa sõja-ajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917*. Tartu: Ilmamaa.

- Tannberg, Tõnu (koost) 2014. Esimene maailmasõda ja Eesti. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22[29]) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Tannberg, Tõnu (koost) 2015a. Eestlased ilmasõjas: sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Tartu: Rahvusarhiiv.
- Tannberg, Tõnu 2015b. „Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu ...“. Ilmasõjaaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastatel 1914–1917. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 9–20.
- Toots, Aleksander 2007. Esimeses maailmasõjas ja Venemaa vangilaagrites. Toim Lauri Suurmaa. Tallinn: Grenader.
- Van Bergen, Leo 2009. Before My Helpless Sight: Suffering, Dying, and Military Medicine on the Western Front 1914–1918. Aldershot: Ashgate.
- Wertsch, James V. 2002. Voices of Collective Remembering. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay 1995. Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay 1999. Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the Great War. – War and Remembrance in the Twentieth Century. Eds. Jay Winter, Emmanuel Sivan, Cambridge: Cambridge University Press, 40–60.
- Winter, Jay; Sivan, Emmanuel (Eds.)1999. War and Remembrance in the Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wohl, Robert 1979. The Generation of 1914. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.

Käsikirjalised allikad

- Langimets, A. [= Aadu Lüüs] 1917. Mälestusi Tallinnast ja Riia väerinnast 1917. Polguarsti päevaraamat. – EKLA f 294. m5:3.
- Sild, Jaan. Sõjamehe Päewa raamat – 1914 ja 1915 aastal – „Suur Europa Sõda“. – EKLA, f21, m271.

The First World War in Estonian Memoirs

Key words: World War I, autobiographical memory, diaries, soldiers, masculinity, cultural memory.

Estonian participation in the Russian Army in the Great War remains virtually invisible in relation to the dominant narratives of the Western Front and Eastern Front. Perhaps this peripherality is sufficient reason to foreground it through personal narratives of common soldiers. „Memory sources“ require attention to the conditions of their textual production, the poetics of their composition, and their uses of rhetoric with respect to a (familial or more extensively public) readership. Though war diaries are often imparted a greater trustworthiness than memoirs, ostensibly because of their immediacy or simultaneity with events, retrospective personal accounts often artfully make use of diary conventions. This article examines the World War I diaries of Estonian soldiers from the archives, and those recently made available to the general public in a monumental publication, historian Tõnu Tannberg’s 2015 edited collection of heretofore unpublished Estonian World War I letters, memoirs, and diaries. First the article addresses the trope of the „simple soldier“ with limited schooling, and the paradox that such writers often show a remarkable capacity for observation and articulation. However „simple“ a remembered account may seem, its rhetorical dimension is social, thus historical, as are the narrative scaffolding and texture. As a counterpoint, this article also examines the literary memoirs of World War I written by popular author Oskar Luts, who participated in the war as a pharmacist, and asks the question of what textual resources make memoirs „literary“. Thirdly, the article considers interpretive templates for the contextual analysis of

Estonian memory texts from this period. Indeed, for Estonia, there was no „lost generation“ or „generation of 1914“, as Robert Wohl has defined it. The Russian Revolution of 1917, the German occupation of Estonia in 1918, the birth of the Estonian Republic in February 1918, and the War of Independence 1918–1920 were a chaotic cascade of events. In the following decades in the Estonian Republic assigned priority of memorability to the War of Independence, and to the World War I experience of those Estonian officers who went on to lay a foundation for the cadre of the armed forces of the Estonian Republic between the wars. This cumulation and acceleration of events obscured the previous layers, thus permanently sedimenting and occluding the cultural memory of World War I beneath these layers. Mapping the absence or occlusion of World War I remembrance through the use of autobiographical texts or textual remains is a topic of renewed research in the context of the hundred-year anniversary of World War I across Europe.